

A hatalom átmentése és megélhetési stratégiák az átalakuló Balkánon

Jelen tanulmányunkban¹ megkíséreljük bemutatni a bolgár történetírásban utóbbi tíz évben végbement szemléletbeli és módszertani változásokat, mégpedig oly módon, hogy a történetírás új hullámát képviselő művek közül néhányat kiemelve az újabb keletű nézeteket ütköztetjük a korábbi állásfoglalásokkal egy-egy korábban is vitákra okot adó problémakör kapcsán. A tanulmány tehát egyszerre problémaközpontú és polemizáló, s amellett hogy bepillantást enged a bolgár történetírást érintő változásokba, tényanyaga a viták ismertetésén túl többletinformációkat is szolgáltat a keretek újraértelmezéséhez.² Vizsgálódásunkat az oszmán uralom alatti Bulgária társadalmi-gazdasági berendezkedésének problémái köré csoportosítottuk két, társadalom- és gazdaságszerkezetét tekintve különböző korszak eltérő aspektusból és különböző módszerekkel történő megközelítésén keresztül.

Új irányzatok, módszerek és régi problémák a bolgár történetírásban

A 18. századi változások közül a csiftlik (mint a központi költségvetés számára gazdasági tervezési egységként szolgáló paraszti telek), valamint az aszkeri réteg bomlásának vizsgálati módszereit és a folyamat értelmezésének eredményeit mutatjuk be (kitérve arra, hogy milyen további elemzési lehetőségeket nyújt a forrásanyag). A 19. századi folyamatok közül pedig a bolgár elit megszerveződéséhez, tevékenységének értékeléséhez és a központi (oszmán) modernizációhoz kapcsolódó ambivalens – aktuális politikai felhangoktól sem mentes – történetírói hozzáállásokat mutatjuk be. Mivel a hatalomgyakorlás technikáinak, szerkezetváltások esetén pedig a pozíciók átörökítésének módja az elit szemszögéből kulcsfontosságú (így volt ez például az ajánok 18. századi megjelenése idején is, de 1878 körül is), az 1878 utáni periódusból – elsősorban módszertani modernsége miatt – az elit ki- és átalakulásának szociológiai szempontú (kapcsolattörténeti) feldolgozását mutatjuk be.

1 A publikáció az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

2 Terjedelmi korlátok miatt a bemutatandó művek köre erősen szelektált, de válogatásuk a történetírásban végbemenő folyamatok érzékeltetésére alkalmas módon történt.

A bolgár történetírás állásfoglalásának módosulását sok esetben nem az újabb adatok előkerülése, hanem a meglévő adatok átstrukturálása, újraértelmezése, újabb vizsgálati szempontok és módszerek közbeiktatása határozza meg. Ez utóbbiak közül kiemelkedik a mikrotörténet, az ökológiai szemléletű történetírás (zömmel agrártörténeti alapokon), a szociológiai szemléletű társadalomtörténet (az elitek szerepének újraértelmezése, mikroszociális stratégiák), a társadalmi kapcsolatok, hálózatok története és a kliometrikus adatfeldolgozás.

Kiindulópontunk az, hogy a Balkánt illetően a különböző történetírói iskolák közötti párbeszéd és (ön)reflexió a kutatási keretek szabadabbá válása ellenére sem megfelelő. A regionális szemléletű germán és angolszász komparatív gazdaság- és társadalomtörténeti munkák gyakran nélkülözik a balkáni nemzeti történetírói iskolák munkáinak mélyebb és alapos vizsgálatát,³ az angolszász szerzők fáziskésésben vannak, és az adott országban érvényes historiográfiai tendenciákkal sincsenek mindig tisztában; a nemzeti történetírói iskolák pedig figyelmen kívül hagyják a szomszédok eredményeit (ha egyáltalán vannak). Ennek következtében az egymásnak ellentmondó adatok közül az épül be a szintézisekbe, amely vagy jobban illeszkedik a kirajzolódó koncepcióba (a kiragadott példák veszélye),⁴ vagy ideológiai szempontból nem kompromittálódott írásból származik.⁵

A bolgár történetírás sokáig külön kezelte a Török Birodalom és a bolgár földek gazdaság- és társadalomtörténetét, az előbbiből csak a politikatörténeti eseményeket átvéve. Kétségtelen, hogy a bolgár oszmanisztika legalább egyszer jelentős nemzetközi vitát is generált Georgi Gandev számításai kapcsán (csökkent-e a szláv-keresztény népesség az oszmán uralom alatt, vagy az összeírások pontatlanok), de ez a kérdés ma sem jutott nyugvópontra, miként a csíftlik-goszpodarlik vita is tekintélyes múltra tekint vissza (s ennek is több értelmezési szintje van: a nagybirtok kialakulásának módjai, termelékenység, illetve a parasztság terheinek változása szempontjából egyaránt vizsgálható), de a bolgár történetírás inkább a nyugati történetírói tendenciák átvételében, mintsem befolyásolásában jeleskedik. Dimitar Koszev és Hriszto Hrisztov idején a társadalomtörténetben a közelmúltig a koegzisztencia helyett a különbségeken (osztály, vallás, vagyon stb.) volt a hang-

3 Műveik inkább a gazdasági és társadalmi makrostruktúrák elemzésére vonatkoznak, noha a bolgárok által összegyűjtött alapadatok és statisztikák a lokális jellegű, mikroszintű, térben és időben egyaránt komparatív vizsgálatokat is lehetővé teszik. Ezek mélyreható elemzését a bolgár történészek módszertani hiányosságok, a nyugatiak pedig hozzáférési problémák és nyelvi kompetenciák hiánya miatt nem vállalták magukra, sok lehetőséget hagyva kiaknázatlanul. A török munkákat 1990 előtt általában jobban ismerték az angolszászok, mivel azok jóval többet publikáltak angolul. A nyugaton máig etalonnak tekintett Palairet, 1997 például Ljuben Berovnak csak négy, Lampe pedig egyetlen művét citálja, míg e sorok írója 1982 előtt 16, utána 8 tanulmányt ismer a szerzőtől (de ebből csak egy német, kettő francia és négy angol nyelvű).

4 Egy konkrét példa: Lampe a csíftlik-nagybirtok 19. századi jelentéktelenségét bolgár földön azzal támasztja alá, hogy egy bolgár szerző szerint csak a parasztság 10%-a dolgozott rajta. Ez egyrészt ellentmond egy másik bolgár adatnak (20%), másrészt annak, hogy a földek 20%-a volt csíftlik a termelés 40%-át adva – az első adatot hitelesnek elfogadva a csíftlik munkaerőegységre vetített termelékenysége igen magas lenne, ami ellentmond a jobbágmunka hatástalanságáról szóló elméletnek.

5 Noha egy ideológia önmagában még nem változtatna egy adat relevanciáján. Galabov két világháború közötti, a török kori gazdaság- és társadalomtörténetről publikált adataira például később is gyakran hivatkoztak.

súly, mintha két teljesen elkülönült millet, illetve árulók és hősök, egyértelműen progresszív és retrográd személyek és rétegek éltek volna egymás mellett. 1989 előtt Sztrasimir Dimitrov, majd Marija Todorova modern szemlélete (Midhat pasa agráriumot érintő rendelkezéseit elemző, illetve a demográfiai sajátosságok és társadalmi szokások átalakulását érintő korai tanulmányai, valamint a brit és török politikai elit származásának, reprodukciójának, képzettségének szociológiai módszereket felhasználó összevetése)⁶ volt üdítő kivétel. Jellemző, hogy egy nemzeti szempontból kényes téma – Midhat korszakának 2010-es feldolgozása Milena Tafrova tollából – még mindig általánosságokat ismétel (de ezúttal legalább példákkal jól alátámasztva és érvekkel körülbástyázva), ahol pedig konkrétumok vannak, ott is megmarad az intézményi és jogi keretek kritikájánál, s alig tudja háttérbe szorítani a sérelempolitikát. Midhatról pedig bolgárul egyetlen életrajz jelent meg a közelmúltban, az is inkább ismeretterjesztő, mint tudományos jellegű.⁷

1990 után a történetírókra – így az oszmanistákra – nehezedő politikai nyomás enyhült. Módszerei modernsége miatt illik a korábbi generációból megemlíteni a rendszerváltás idejének tudós-politikusát, Ljuben Berovot, aki inkább gazdasági szemléletű gazdaság- és társadalomtörténész, illetve az Annales-iskola bulgáriai korai képviselője volt, mintsem oszmanista, de igen nagy hatású. Munkáiban a föld- és élelmiszerárak, illetve a bérezés szekuláris ingadozását vizsgálta (*longue durée*), feltárta a kereskedelmi és termelői árak különbségeit, ezek hatását a tőkeakkumulációra és a szállítási árak módosulásának hatását a mindenkori haszonra a vasútépítés járulékos következményeivel egyetemben.⁸ Vizsgálta a társadalmi olló kinyílását és a hivatalnokréteg lojalitásának összefüggését jövedelmi viszonyaival és annak változásaival.⁹ Tevékenysége tehát párhuzamba állítható a nyugati szociológiai, de a regionalista iskoláival is (Maddison, Pamuk, Williamson).

Gazdasági és módszertani szemléletét Martin Ivanov viszi tovább (a legjobb bolgár gazdaság- és társadalomtörténészek közgazdász végzettségűek), illetve a bolgár kliometria vezéregyénisége, Juri Todorov.¹⁰ Az előbbi nem a kontrafaktuális módszer (mi lett volna ha...) meghonosításának tétova és elnagyolt kísérlete miatt kiemelkedő,¹¹ s nem is azért, mert Palairt és Lampe véleményével, valamint Maddison módszertanával szembeszállva bebizonyította, hogy az eddigi bolgár GDP-bebecslések helytelenek (beleértve saját, két egymásnak ellentmondó verzióját is), így az sem állapítható meg, hogy 1850–1912 között növekedett vagy pedig csökkent a bolgár GDP. Sokkal inkább a bolgár multipozicionális elit kapcsolati

6 Todorova, 1972; Todorova, 1983; Todorova, 1978.

7 Tafrova, 2010; Bakardzsieva, 2009. Bár a témáról szóló írások száma 1990 után megszorodott Bulgáriában, Midhat megítélése máig ambivalens, hiszen modernizátorként nem bolgár érdekeket volt hivatott szolgálni, mégis sokat profitáltak tevékenységéből a bolgárok. Sarova, 1991 és Pletnyov, 1994, illetve Bakardzsieva, 1996.

8 Berov, 1980; Berov, 1981; Berov, 1984/a; Berov, 1988; Berov, 1975.

9 Ugyanezt Findley a Török Birodalom kapcsán 1986-ban publikálta, Berov tehát nem maradt le az aktuális európai trendektől. Findley, 1986.

10 Todorov, J., 2000.

11 Ivanov, 2006.

hálójának szociológiai szemléletű feldolgozása miatt érdemel figyelmet,¹² illetve azért, mert hosszú idő óta ő az első, aki – igaz, a gazdasági világválságok pénzügypolitikája kapcsán társszerzővel – bolgár témával bolgárként impakt faktoros gazdaság- és társadalomtörténeti lapban jelent meg.¹³ Az imént említett „GDP-verseny” részben a bolgár EU-csatlakozással járó várakozások és frusztrációk historiográfiai leképeződése: annak a dilemmának a kivételése, vajon a globalizáció és a birodalmi keretek, vagy a függetlenség hoz(ott) fellendülést, párhuzamot vonva az első globalizáció (az oszmán éra), valamint a jelenkor között. A GDP korszakonkénti alakulása (alakítása) kihat a múlt értelmezésére is, mely egyes társadalmi-politikai csoportok önlegitimációs forrásaként szolgálhat.

Az oszmanisták legjobb tradícióit (Elena Grozdanova, Bisztra Cvetkova, Sztrasimir Dimitrov, Vera Mutafcsieva, Evgeni Radusev) követi Sztefka Parveva, ötvözve a gazdaság- és társadalomtörténetet, a kultúr- és mentalitástörténetet modellekben és típusokban gondolkodva. Mikrotörténetírást egyaránt művel, s hatott rá a geográfiai iskola is (Braudel). De mikrotörténeti, illetve ökológiai szemléletű munka Nadja Manolova-Nikolova járványokról és a társadalomról szóló könyve (2004), amely egyszerre elemzi a járványok okait, terjedési módját, sebességét és társadalmi-gazdasági következményeit, valamint az ellenük alkalmazott népi gyógy módok és állami intézkedések hatásait, továbbá a karizmával bíró spirituális személyek fellépésének motivációit és következményeit.¹⁴ Idesorolható Olga Todorova útleírásokon és végrendeleteken alapuló női története (2004),¹⁵ amelyből Parveva is merít. Svetla Janeva bolgár adóbérlők pozícióját elemző, a gazdasági és kapcsolati tőke politikai tőkévé alakulásáról szóló, (bulgáriai) oszmán források alapján megírt műve (2011)¹⁶ szintén követi az elődök nyomdokát, de már nem jellemzi az a tudathasadásos ambivalencia (a bolgár társadalmi elit egyszerre osztályellenség és nemzetteremtő), mint korábban.

A 18. századdal foglalkozó oszmanisták igazából szerencsésebb helyzetben is voltak, mint például Szlavka Draganova, a 19. századi bolgár vidéki társadalom legjobb ismerője, hiszen a 18. század kutatóira nem vetül rá a modern állam megteremtésének árnya, a megújulás és a függetlenség kutatóinak ideologikus és idealisztikus erőlködése. A 2012-ben elhunyt Virszinija Paszkaleva munkáiban,¹⁷ akárcsak Draganova műveiben az adatközlés, a (kétségkívül alapos) leíró jelleg dominál: analizáltak, nem szintetizáltak, regionális eredményeiket nem hasznosították komparatív módon, az analízisben rejlő módszertani lehetőségeket sem aknázták ki messzemenően, mint ahogy például Berov tette, vagy Sztefka Parveva és Hriszti-

12 Ivanov, 2009.

13 Ivanov–Tooze, 2007; Ivanov, 2007–2008.

14 Manolova-Nikolova, 2004.

15 Todorova, O., 2004.

16 Janeva, 2011.

17 Paszkaleva, 1986. Paszkaleva a 18. század második felének szakértőjeként sem kerülhette meg a történelem nagy alakjainak és sorsfordító eseményeinek propagálását. A kereskedelmi kapcsolatok vizsgálata látszólag ideológiailag semleges. Más kérdés, hogy sok kereskedő leszármazottjának a külpolitikai szimpátiáját a család tradicionális kapcsolatai határozta meg, például Radoszlavov, Gesov.

jan Atanaszov teszi ma.¹⁸ Az új generáció másképp szocializálódott, másképp is ír, de a fő vonulatok mégis kivehetők maradnak.

A modern bolgár történetírásra elsősorban az angolszász irányzatok hatottak. A ma Holm Sundhaussen neve fémjelezte német statisztikai iskola inkább az 1980-as, 1990-es évek (Ljuben Berov, Szlavka Draganova) analíziseire és szintézis-kísérleteire volt hatással (bár áttételesen a német szociológiai iskola beszivárgása is jellemző – angolszász közvetítéssel). A divatos szociológiai, kulturális antropológiai elméletek és új, közgazdasági-statisztikai módszerek megjelenése, a jelenkori folyamatokkal vont párhuzam, a történeti kérdések ideológiáktól sem mentes aktualizálása a balkáni fejlődés menetének és jellegének újraértelmezéséhez vezetett nemcsak a bolgár, hanem az angolszász történetírásban is, amely két fő vonulatra bomlott. A klasszikus, komparatív gazdaságtörténeti feldolgozások mintáját követő irányzat Lampe Spulber művein építkezik, Palairt (1997) pedig felismerhetően Lampe és Quataert koncepcióját használja fel (haladja meg szándékai szerint).

A másik irányzat, a regionális tudomány kliometrikus vonulata (mely a geográfia, a történeti statisztika és a közgazdaságtan elemeit ötvözi), komparatív módon ugyan, de zömmel makrogazdasági szinten vizsgálódik. A társadalmi aktorok vizsgálatával viszont mindkét „nyugati” irányzat adós marad, azt jórészt a nemzeti történeti iskolák ideológiai ellentétekkel terhelt munkáira hagyva – és némi fáziskésésben lévén, sajnos –, azokra hagyatkozva tárgyalja.

A tisztán gazdaságtörténeti iskola Bulgáriában is megfigyelhető volt: a sztálinista-marxista Zsak Natanra igen gyakran hivatkoznak a nyugati szerzők, de idetartozik Cveta Todorova és a módszertanilag nála kevésbé kifogásolható és műveiben emberközpontúbb Vaszil Vaszilev.¹⁹ Szintetizáló, modern bolgár gazdaság- és társadalomtörténet viszont nem létezik, nemcsak a balkáni komparatisztika hiányában, de még hazai, bolgár viszonylatban sem: a legközelebb ehhez Rumen Daszkalov jutott (2005),²⁰ aki viszont éppen az 1878 előtti időszakkal nem foglalkozik (noha egy strukturalistától ez elvárható lenne). Daszkalovot dicséri, hogy Berovval ellentétben, akinél a megélhetés áll a középpontban, az életmód kérdéseire – mint társalkodás, kultúra, egészségügy, szórakozás – sokkal jobban fókuszál, miként a politikai elit és támogatói körük (a hadsereg és a bürokrácia) is komoly (tudományos, nem ideológiai) kritikai elemzést kap. Daszkalov nem azt vizsgálja, hogy milyen gazdasági-társadalmi berendezkedés lett volna helyes, hanem azt, hogy a kitűzött célok mennyiben nem valósultak meg, és ennek mi lett a következménye. Daszkalov fedezi fel újra a két világháború paraszti életének tudományos alaposágú vizsgálatát elvégző, de 1945 után elhallgat(tat)ott Janaki Mollov és Pavel Egorov munkáit. Ezzel szemben Berov korai átfogó művei kiragadott példákkal dolgoz-

18 Atanaszov, 2008. Műve azért is érdekes kísérlet, mert a vidini szidzsiliket Nikolaj Todorov már elemezte *The Balkan City* című művében, de ehhez képest Atanaszov szemléletében és tartalmában is tud újat mondani a végrendeletek társadalmi rétegek szerinti csoportosításával, elemzésével.

19 Natan, 1969; Todorova, C., 1971; Todorova, C., 1980; továbbá Vaszilev, 1957; Vaszilev, 1958; Vaszilev, 1960; Vaszilev, 1962.

20 Daszkalov, 2005.

nak,²¹ tehát kissé egyoldalúak, noha módszertanilag magas színvonalúak. Tanulmányai²² felhasználják-meghaladják például Draganova statisztikai összesítéseken alapuló munkáit (éppen eme alap kutatások tették lehetővé a következő szint elérését).²³ Berov 1989 után pedig a történetírást az aktuálpolitika szolgálatába állítja (a protekcionizmus és a szabad piaci kereskedelem gazdasági következményeinek kvantifikálása).²⁴

A nyugati regionalista irányzat egyértelmű képviselője Martin Ivanov, hiszen statisztikai módszerei, képzettsége és vizsgálati szempontjai (a lokális és az emberközpontú hiányzik) alapján közgazdászként elemez regionális jelentőségű történeti kérdéseket. Erre egyébként nyugati kapcsolatrendszere alapján is következtetni lehet. Történészként nem tud teljesen független maradni a mindennapi politikától, legjelentősebb művében a politika, a gazdaság és a közösségek összefonódását veti össze komparatív módon 1878–1944 és 1989–2005 között.

Az anyagi-szellemi függetlenség hiánya egyébként máig jellemző a bolgár történésztársadalomra. Ivanov az állami levéltár igazgatója (pályázott a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete vezetésére is). A Nov Balgarszki Univerzitet egy másik kutatói központ, amely általában a politikai jobboldalhoz közelebb álló erőket tömörít. A Gutenberg, valamint a Ciela kiadó (mely nemcsak külsejében, de a kiadott művek tartalmát illetően is igényes) egy újabb centrum. A palettát színesíti a Veliko Tarnovói iskola (választásföldrajz, korrupció, diplomácia). A kiadók közül még meg kell említeni az IMIR-t (International Center for Minority Studies), mely kisebbségi kérdésekkel foglalkozik (albánok, romák, Bulgária demográfiai összeomlása, migráció), s átfogó, történeti korokon átívelő, problémacentrikus, bilingvis (!) kötetei – melyek szerzőinek sorában a nagyok (Antonina Zseljazkova, Bobi Bobev, Marko Hajdinjak) mellett a fiatalok, illetve a bolgár történelemmel foglalkozó külföldiek (a japán Sahara) is helyet kapnak – az interneten is hozzáférhetőek.²⁵ Az állami levéltár forráskiadása is példaértékű: az „Arhivite govorjat” gyakran a finanszírozás korlátaival küzd, így a szerzők pályázatokon keresztül szereznek pénzt munkájuk kiadására.²⁶

21 Berov, 1974; Berov, 1978.

22 Berov, 1984/b.

23 Draganova, 1977/a; Draganova, 1977/b; Draganova, 1980/a; Draganova, 1980/b; Draganova, 1983; Draganova, 1985; Draganova, 1988; Draganova, 2005.

24 Berov, 1989. 667.

25 <http://www.imir-bg.org/index.php?do=books>.

26 Ennek köszönhető, hogy egy-egy projekt lezárása akár több évig is eltarthat, viszont egyszerre több fronton folyik a források publikálása (így van olyan forráskiadás, amelynek az első kötete már régebben megjelent, de a második még várat magára, illetve a finanszírozóktól függően előtérbe kerülnek egyes forráscsoportok – például a Nemzeti Bankra vonatkozó iratanyag). Megjelent már a raguzai kereskedők pénztárkönyve (két kötet), Kimon Georgiev összes irata, Ignatyev gróf konstantinápolyi követ levelezése két kötetben, a VMRO tevékenysége 1903–1913 között, a bolgár diplomácia és a harmas szövetség kapcsolatrendszerének iratanyaga két kötetben, török dzsizje-összeírások a 17. századi Balkánon, III. Borisz cár az angol diplomáciában (két kötet), a Noel Buxton és James Bouchier nevéhez köthető Balkan Committee dokumentumanyaga, a Sztoilov-kormány (1883–1889) és Ausztria–Magyarország diplomáciai kapcsolatainak iratai, az 1871-es nemzeti egyházi zsinat dokumentumai, az oroszok szerepe a bolgár államszerkezet kiépítésében (1878–1885), az 1878. évi szófiai ideiglenes kormányzat iratanyaga stb.

A hagyomány tehát nem lebecsülendő, s elismerésre méltók a történetudomány megújítására tett kísérletek is, melyeket a bevezetőben vázolt három problémakörre vonatkozó újabb szakirodalom alapján mutatunk be.

A csiftlik és az aszkeri réteg válsága – megélhetési stratégiák és az életszínvonal változása az oszmán vidéken és városokban a 18. században

Számos érv szól amellett, hogy Sztefka Parveva itt elemzendő könyve²⁷ a magyar kutatók számára is hasznos lehet. Az egyik, hogy a bolgár nyelvű kötet gerincét adó tanulmányokat az Isis Press is kiadta angol nyelven,²⁸ s az oszmanisztikában kicsit is jártas kutatók számára világos, hogy aki ezen a fórumon megjelenik, nemzetközi elismertségre tesz szert. A második érv, hogy a magyar oszmanisztika és orientalisztika a világban is jegyzett, így a korszakot és térséget kutatók számára mindenképpen hasznos a tájékozódás (akár komparatistikai, akár módszertani-értelmezési szempontból). A harmadik érv, hogy előzményei ellenére Parveva könyve nem tanulmányok összessége, hanem egy egységes gondolati ív mentén felépített problémaközpontú korrajz. A probléma pedig gazdasági-társadalmi: a csiftlik (itt paraszti telek, nem pedig nagybirtok jelentésben) mint gazdasági alapegység 18. századi bomlását követő átstrukturálódás társadalmi következményeit mutatja be a módszertanilag sokoldalú szerző, miközben összeveti az eltérő szerveződési formák (város és falu) és különböző társadalmi csoportok (rája és aszkeri réteg) stratégiáit. És ez egy újabb érv a mű – és rajta keresztül a megújuló bolgár történetírás – szemléletének ismertetéséhez. A társadalmi és gazdasági egységek működőképességének elemzése ugyanis nemcsak a gazdaságtörténeti és kliometrikus elemző módszereket öleli fel, de a mikroszintű (faluközösségen belüli) adaptáció, a makroszociális stratégiák (muszlim hitre térés, elvándorlás, gabonatermesztésre vagy olajos magvak termesztésére történő átállás a gazdasági lehetőségek függvényében) és az állam felől érkező kihívások elemzése is megjelenik. Az egyes társadalmi rétegek sorsának (komparatív) vizsgálata éppúgy hangsúlyos, mint a gazdasági stratégiák életképességének elemzése. A szerző – szakítva a bolgár hagyománnyal – nemcsak bolgár, hanem balkáni példákon keresztül ismerteti meg az olvasót a változások tendenciáival, ami a bolgár történetírásban is ritka jelenség, csakúgy, mint a többi náció történetírói iskoláira való reflexió. A bolgár elzárkózásból kitörő Sztefka Parveva úgy ötvözi a kelet-európai és nyugati történetírás sajátosságait, hogy mindnek az erényeiből merít.²⁹

27 Parveva, 2011.

28 Parveva, 2009/a.

29 A Nyugaton leginkább ismert bolgár gazdaság- és társadalomtörténész Nikolaj Todorov is bolgár példából kiindulva írta meg híres könyvét a balkáni városokról. Todorov, N., 1983. A valóban balkáni méretekben gondolkodó Ljuben Berov, a bolgár komparatistika egyik atyja hiába írta meg *Az árak mozgása a Balkánon a 16–19. században és az európai árforradalom* című alapművét, máig nem fordították le

Parveva az oszmán adóösszeírások alapján nemcsak a falvak vagyoni állapotai közötti különbségeket méri meg viszonylag pontosan, de az általa vázolt módszertan alapján a településeken belüli társadalmi tagolódás vázolására is van lehetőség – ezt a társadalmi presztízs alapján Parveva is elvégzi, de a kalkulált jövedelemszint alapján jelen tanulmány sorain belül kíséreljük meg.

Parveva könyve első részében olyan forráscsoportokkal dolgozik, melyek szórt adatokat vagy puha változókat szolgáltatnak: ilyen a vásárok, járványok, természeti veszélyek társadalmi szerepe; megjeleníti az ünnepek és a hétköznapok világát, a vallás szerepét és az államhatalommal való érintkezés szabályait, rítusait. Itt mutatja be a vizsgálata kereteit adó földrajzi tér természet- és társadalom-földrajzi sajátosságait és a kronológiai előzményeket, a 17. század eseményeinek hatásait. Noha narratívája egészen más, mégis műve a rankei „*wie es eigentlich gewesen*” szellemében közli az értelmezési keretként szolgáló oszmán forráscsoportok lefordított változatait is, lehetőséget adva a konstrukciók megkérdőjelezésére vagy továbbgondolására. A kötet második része a 18. századi vidéki (falusi) társadalom vizsgálatát adja Edirne környéki és peloponnészoszi falvak példáján, felhívva a figyelmet egy külön fejezetben a *rajjet csift* (paraszti telek) sajátosságaira és a fokozódó társadalmi differenciálódás hatására bekövetkező széthullásának következményeire az egyén, a közösség és az állam szemszögéből egyaránt; itt bemutatva az eltérő érdekű társadalmi csoportok (aszkeri réteg és ráják, az utóbbin belül a papság, új muszlimok, nők és a mesteremberek) földpolitikáját és megélhetési stratégiáit. A kötet harmadik része ugyanezeket a sajátosságokat a balkáni és a peloponnészoszi városok esetében vizsgálja meg (természetesen itt is közölve az összeírások eredeti adatait). Az egyes gazdasági ágazatok és társadalmi csoportok mellett a két eltérő várostípus („balkáni” és „peloponnészoszi”) összehasonlítására is sor kerül.

Milyen volt az a balkáni oszmán világ, melyben a parasztságnak (rájáknak) meg kellett találnia a helyét? A 18. századot a három korábbi nagy „intézmény” felbomlása és az azok átalakulásából való profitálás jellemezte, ez pedig az aszkeri réteg, a miri (állami) birtok és a rajjet csiftlik. A társadalmi mobilitás tehát megnőtt ezekben az időkben.³⁰

---

nyugati nyelvre, noha módszertanilag (napjainkig!) megállja a helyét, és felveszi a versenyt bármelyik angolszász szerző munkájával. Berov, 1976.

- 30 A szultán és a helyi apparátus közé több hierarchikus lépcső is beiktatódott, azaz nem mindenki a szultántól függött, s a hűbéri láncolatban lévő személyek egyre gyakrabban – bár illegálisan – birtokoltak és örökítették javukat (az aszkerik éppúgy, mint az adóbérlők). A Balkánon egyre gyakoribbá vált, hogy az aszkeri réteg és a muszlim millet összefonódott. Míg Ankarában 1785-ben az adókötelesek és adó alól felmentettek aránya 19:1 volt, és az adózás terjedése a város létszámának csökkenését eredményezte, addig a Balkánon az aszkeri csoportba bekerülő (például az adóbérlők, de az adószedők is), magukat bevásárló muszlimok így menekültek meg a súlyos adók elől. Az aszkerik között ráadásul keresztény is akadt (például az ankarai helyőrség nagyobbik része is az volt). De fordított irányú társadalmi mozgás is megfigyelhető volt: Boszniában a muszlim szláv parasztokra nemcsak tizedet, de fejadót, majd egy új rendkívüli adót (*taksit*) is kényszerítettek, miközben harcolniuk is kötelességük volt. Az aszkeri renchez való tartozásuk elismerése érdekében ezek a parasztok a csatlakozó janicsárokkal együtt a század közepén fellázadtak, s a kormányzat végül elismerte adómentességüket. De 1768-ban újra rájuk kényszerítik az adót, azaz újfent a ráják sorai között találjuk őket.

A korábban gazdasági szempontból viszonylag homogén parasztság vagy (földbirtoknagyság) szempontjából 1730 körül már jelentősen differenciálódott: a Parveva által vizsgált 21 Drinápoly környéki faluban a gazdák 9%-a 4–12, 20%-a pedig 2–4 csiftet bírt. A rájára mint termelőerőre épülő, uniformizált és a központi hatalom szempontjából kiszámítható jövedelmet biztosító gazdasági és adózási egység, az átlag 10 hektár nagyságú *raijet csift* elvesztette funkcióját. A társadalom belső differenciálódását nem követte a földek újraosztása, sem a csifthez központilag tartozó adóterhek módosítása.³¹ A *mukataa* keretein belül beszedett adó valóban aránytalanságokat mutatott a régióon belül, akár az egy főre eső, akár az egy dönümrre (0,1 hektár) jutó adót vesszük. Ez sok társadalmi feszültséget eredményezett. Az egyik példaként elemzett faluban, Karaagacsban például az egy háztartásra jutó földbirtok nagysága fele volt a mihalicsinak, de az egy háztartásra jutó adó összege azonos, így egységnyi földterületet Karaagacsban nagyobb teher illetett. Azaz a társadalmi differenciálódás gyorsabban ment végbe, mint ahogyan azt a rugalmatlan központi kormányzat követni tudta. Ha a területegységre jutó adó súrolta a megélhetési minimumot a kisbirtokokon, akkor a vagyoni helyzet megváltoztatására számtalan stratégia létezett: ilyen volt az elvándorlás. 1672-ben a razgradi körzet 20 falvából 11 lakossága egyszerűen elmenekült, 9 pedig nem jelent meg a kádi előtt adószedés idején.³² Idetartozik a muszlim hitre való áttérés (ez ugyanis azonnali pénzbeli segílyt is jelentett a 18. században), a többletfölddel rendelkező település (például mert elvándorolt a lakosság, vagy más ágazatból származott jövedelem) földjeinek bérlése (*perakendet*) és a mezőgazdasági bérmunka.

A muszlim hitre való áttérés vonzerejét az adta, hogy így egy 5 fős család egyszeri 6000 akcse jövedelemre tehetett szert, miközben egy pár ökör 1200 akcse, egy tehén 500 akcse, egy ház 1000 akcse, egy dönüm szőlő szintén 1000 akcse volt, egy kile búza ára 50 akcse, egy eke 200–250 akcse volt. 6000 akcse éves jövedelemmel pedig a Peloponnészoszon Árkadia város, Varibobi és Hrisztijanu falvak középrétegei rendelkeztek 1715 körül (1. táblázat, saját számítás).³³

Drinápoly környékén a 7040 háztartásból 495-öt írtak össze szegényként 1676-ban (7%), s a muszlimok (236/2633, 9%) és a keresztények (259/4408, 6%) között a keresztények javára volt némi különbség. Nem meglepő, hogy az újmuszlimok fele az összeírások szerint szegény volt, és ebből a sorból akart kitörni. A szegénység tömegesedését jelzi, hogy nemcsak a közösségen belül jelentkezett a szegénység, hanem egész közösségek veszítették el megélhetésüket: a Parveva által vizsgált terület 197 falvából 24 minősült szegénynek (12%). Azaz még a főváros, Konstantinápoly mint fogyasztópiac közelsége sem jelentett biztonságot. Parveva a Drinápoly környéki falvak vizsgálatakor a gazdák 40%-át minősítette szegénynek (1 csift alatti birtokosok). A paraszti (rája) gazdaságok nagyság szerinti megoszlásainak különbségeit elemezve az is megállapítható, hogy – bár több volt köztük a

31 Parveva, 2009/b. 15.

32 A járványok miatt megfogyatkozott lakosság kötelezettségei ugyanis nem csökkentek, így az egy főre eső teher jelentősen emelkedett. Georgieva, 2005. 21.

33 Parveva, 2009/c. 100. alapján. Az akcsében kifejezett összeg saját számítás. Ekkor 6-8 akcse = 1 gramm ezüst.

1. táblázat. Részlet Árkádia város Paleo Pigadi városrészének összeírásából: kísérlet a lakosság jövedelemszintjének és megélhetési stratégiáinak rekonstrukciójára a 18. század elején (28 adózó alapján)

	Háztartás (dólt = ház nélkül)	Föld (dönüm)	Szőlő (dönüm)	Olajfa	Sertés	Juh	Malom és olajmalom	Földjövdelem (akcse)	Szőlő (akcse)	Olajfa (akcse)	Összesen (akcse)	Egy felnőt térflra (akcse)
1.	ffi	100	10	75				6000	3000	2625	11 625	11 625
2.	ffi	5	10	30				300	3000	1050	4 350	4 350
3.	ffi	20	10	50	1			1200	3000	1750	5 950	5 950
4.	ffi	50	6	120	1			3000	1800	4200	9 000	9 000
5.	ffi	12	23	110	1	50		720	6900	3850	11 470	11470
6.	ffi	15	23	100	1	100		900	6900	3500	11 300	11 300
7.	ffi		4	20				0	1200	700	1 900	1 900
8.	ffi, f, f, f	100	10	80	2	70	1+1	6000	3000	2800	11 800	7 000
9.	ffi, f, f, f	25	12	100	2			1500	3600	3500	8 600	2 150
10.	ffi, ffi	100	22	200		75		6000	6600	7000	19 600	10 000
11.	ffi, f, f	100	22	27	1			6000	6600	945	13 545	4 500
26.	ffi	12	10	25	1			720	3000	875	4 595	4 600
27.	ffi	15	15	80				900	4500	2800	8 200	8 200
28.	ffi	15	6	80				900	1800	2800	5 500	5 500
...	ffi, f		1	5					300	175	475	500
...	ffi, ffi		5	10					1500	350	1 850	1 850

szegény – a muszlimok esetében a nagyobb birtoktest felülreprezentált. A Parveva által vizsgált falvakban a 18. század elején kétségkívül jobb volt muszlimnak lenni, mint 1870 körül (ekkor már nem volt különbség a birtokméretben!). Az újmuszlimok nagy része rája maradt, keveseknek sikerült bekerülnie az aszkeri rendbe is.

De a föld birtoklása sem jelentett mindig menekvést a szegénység elől: Kojunlu faluban a 17 férfiből 16-nak volt földje, de bevetni csak 8 tudta. Világos, hogy ezek a lakosok pusztán megélhetésük miatt is hitelezőkhöz voltak kénytelenek fordulni, ami gyakran eredményezett adósságspirált.

Az egyes társadalmi rétegek között is jelentős különbség volt. Az aszkeri réteg természetesen jobb jövedelmi viszonyokkal rendelkezett, mint a ráják, de az ő differenciálódásuk is előrehaladott volt: 45%-uk 2 csiftnél kevesebb birtokkal rendelkezett (amely – látni fogjuk – a katonáskodáshoz nem volt elég), noha a föld 28%-a a 12%-nyi aszkeri rétegbe tartozó birtokában volt Drinápoly környékén, tehát a birtokkoncentráció jelensége is megfigyelhető volt (2. táblázat).³⁴ A tirnovói körzet papjainak (107 fő) 10%-a volt gazdag (*ala*), 30% evsat (közepes vagyonú)

34 Parveva, 2011. 374. alapján.

	1 csift alatt	1–2 csift	2–3 csift	3–4 csift	4–12 csift	12 felett
Rája (592, 88%)	231 (39%)	185 (31%)	79 (13%)	44 (7%)	53 (9%)	0
Aszkeri (75, 12%)	19 (25%)	15 (20%)	8 (11%)	4 (5%)	21 (28%)	8 (11%)

és 60% minősült szegénynek, miközben a mesterembereknél ez 1%, 37%, 62% volt. A papok az egyházi szolgáltatásokból befolyt jövedelmük mellett földjövedelemmel is rendelkeztek: Koszta pap fia 6 csiftliket bírt Kjáfir Hadzsiban, Zafiri pap Karaagacsban 1,5, Trendafil pap Mihaliciban 1,5 csiftliket birtokolt. A városiak némileg gazdagabbak lehettek, legalábbis a vásári adóösszeírások szerint a kereskedők és a piacon vásárlók mindenképpen. A szliveni vásáron 1739-ben megjelent nem muszlim adófizetők 26%-a tartozott az ala (gazdag) kategóriába (247 fő, 10 kurus), 21% a szegények közé (evsat, 197 fő, 2,5 kurus), 509 fő, 53% pedig a középrétegekhez (5 kurus/fő). Az Edirnéből érkezők esetében ez rendre 15, 20 és 65% volt, míg a plovidiviaknál 43, 11, 46%.

Talán ez a pár adat is rávilágít Parveva könyvének sokoldalúságára. E műből nemcsak a hétköznapokat ismerhetjük meg, de pontosan rekonstruálható az egy gazdasági egység (család) működtetéséhez szükséges minimális jövedelem, illetve az ennek eléréséhez szükséges stratégiák. Fontos hangsúlyozni, hogy a 17. századi mezőgazdaság egészen más jövedelmi forrásokkal – és így más szerkezettel is – rendelkezett, mint a 19. századi gabonakonjunktúra idején. Ekkor még a görög földekhez hasonlóan a szőlő sokkal nagyobb jelentőséggel bírt: 1675-ben egy angol utazó, Covell azt írta, hogy a janicsár agának évi 10 ezer dollár haszna volt abból, hogy engedélyezte a karaagacsi falusiaknak a borral való kereskedést. (A legnagyobb kereskedő, a helyi pap például a templomban tárolta a bort.) Ha a 18. században a gabonát messzebb kellett szállítani 50–70 kilométernél – ez 15–18 óra volt –, a piaci ára csak a szállítás költségeit fedezte, tehát a gabonakereskedelem nem minden esetben volt megtérülő tevékenység. A szállítási árak 19. századi esése és a gabona árának növekedése együtt tették lehetővé a gabonaexport rentabilitását és a termelők bekapcsolódását a nemzetközi kereskedelemben, hiszen korábban a fentiek miatt a vidék csak az első városig juttatta el a gabonát. A 17–18. században még inkább a nagybirtok volt az, amely a nagyállattartás mellett (Hasszán edirnei agának 1400 juha volt 1669-ben) a monokultúrás gabonatermelésre állt át (Hasszán aga 1300 kile gabonája 53 ezer akset ért), szemben az eredetileg diverzifikáltabb termelést nyújtó kisbirtokkal, amely csak a 19. századi gabonakonjunktúra hatására váltott termelési struktúrára. Az anatóliai paraszt gabonatermő birtoka jóval kevesebbet ért, mint az ekkor (18. század) még kombinált balkáni gazdaság, s egészen más jellegű gazdálkodást folytattak a görög Peloponnészoszon élők, mint például a bolgárok.³⁵

35 A gyümölcs mellett igen kifinomult és hatékony rendszer szerint olajbogyót, szőlőt termesztettek: decembertől márciusig olajat préseltek, márciusban–áprilisban vaját és sajtot készítettek és megnyírták a ju-

Egy puska ára és társadalmi következményei – a janicsárok, az államhatalom és a keresztény városlakók gazdasági erejének változása a 18. században

Érdekes kérdés, hogy az aszkeri réteg miként tudott profitálni a 18. századi változásokból, s mennyire haladt előre társadalmi differenciálódása, azaz a szpáhik és a janicsárok képesek voltak-e funkcióik ellátására. Ennek vizsgálatára ad lehetőséget a 18. századi Vidin, hiszen jelentős garnizonváros volt. Hrisztijan Atanaszov mintegy 3900 végrendeletet elemzett 2008-as művében,³⁶ számos kiaknázatlan lehetőséget hagyva a recenzensnek.

Noha az adathalmaz nagysága komparatív és többváltozós statisztikai vizsgálatokat is lehetővé tesz, a végrendeletek (*szidzsilek*) igen jelentős források akár önmagukban is. Erre példa a következő: Sterjo bőrcserző egyben egy kereskedő *taifa* tagja volt. Vagyonát az inventár 337 grosra tette, ez alapján a középréteghez tartozott. Hagyatéka legérdekesebb tétele az 50 groszt érő puska volt.³⁷ E két sorból számos társadalmi jelenségre is következtethetünk. Először is – nem meglepő módon – a kereskedelem valószínűleg veszélyes foglalkozás volt a „kirdzsali időkben”, s e társadalmi kategória privilegizált státusát megerősíti, hogy a *taifa* tagjainak joga volt önvédelemre. Másodsorban, a név alapján világos, hogy keresztény kereskedők is viselhettek fegyvert. Ez viszont 1820-tól már tilos volt bolgár földön. Harmadrészt, az 50 gros ekkor körülbelül 500 gramm ezüstnek felelt meg, amit 1720-ban a hagyatékok vizsgálata alapján a janicsárok 45%-a, 1800-ban 20%-a nem engedhett meg magának, ami adalékul szolgál e réteg társadalmi differenciálódásához és a deklasszálódók katonai funkcióinak sorvadásához.

Statisztikai analízis alapján 1720–1740 között meglepő módon a janicsárok voltak a legszegényebbek (1–2. ábra), pontosabban a legszegényebbeket tömörítő kategóriából az ő részesedésük volt a legnagyobb (40% felett a 787 gramm ezüstről [100 gros] kisebb hagyatékkal bíró janicsárok aránya). A janicsárok nagyjából a muszlim lakosság (és a vidini lakosság) átlagos szintjén éltek (ennek statisztikai magyarázata az, hogy a végrendelezők zöme eleve muszlim és janicsár volt). Másként megfogalmazva, 1720–1740 között az aszkeri rétegnél még a keresztény városlakók is jobb módon éltek, a mesterek pedig egyértelműen a társadalom vagyonosabb rétegei közé tartoztak, hiszen esetükben 4000 gramm (500 gros) felett volt a hagyatékok közel 40%-a, miközben a teljes társadalomnak csak 25%-a volt ilyen vagyonos.

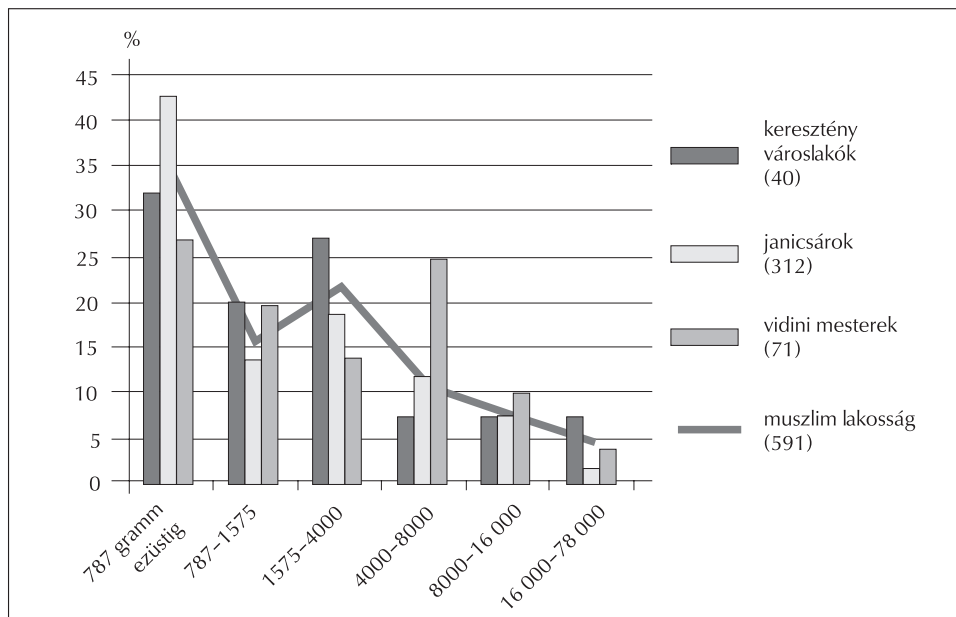
---

hokat, május–júniusban gabonát arattak, június–júliusban eperfaleveleket gyűjtöttek a selyemhernyókat táplálandó. Augusztustól októberig szüretelték a gyümölcsöt és a dohányt, a gyümölcsöt megaszalták, illetve bort készítettek belőle. A gazdálkodásra általánosan jellemző volt, hogy a mezőgazdasági és ipari foglalkozások nem különültek el, még az iparosok-kereskedők is foglalkoztak földműveléssel kiegészítő keresetként. A specifikáció elmaradása 1700–1870 között az alsó középosztály esetében mindvégig jellemző sajátosság volt. Mihalic falu molnára 7 hektár földet és 3,5 dönüm szőlőskertet birtokolt, a falu szénégetője 3,5 hektár szántót és 3,5 dönüm szőlőt művelt, azaz az élelmezés nagy részét saját földjükből fedezték, a fő foglalkozásra hárult a további adók kifizetése.

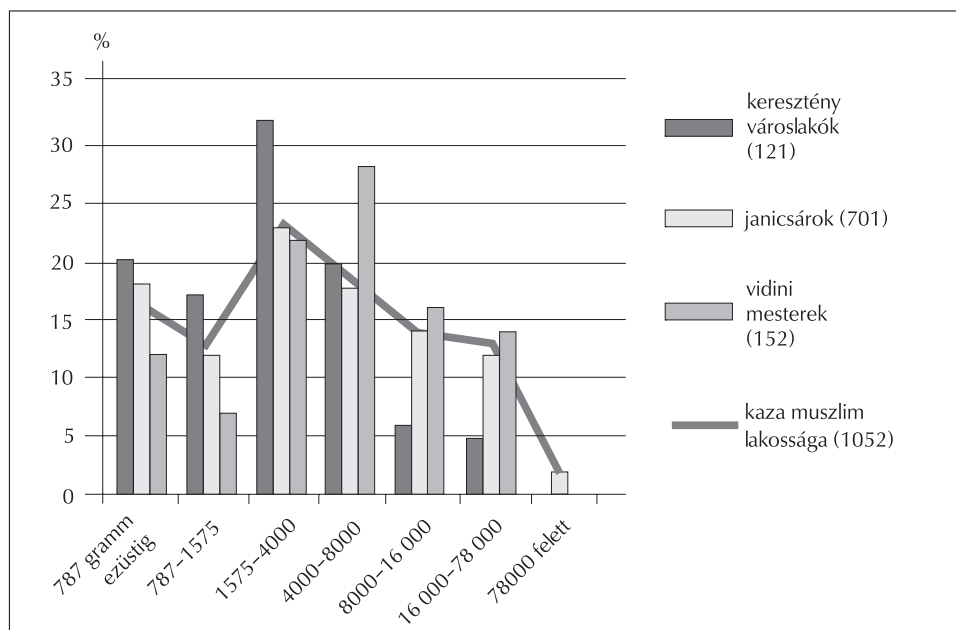
36 Atanaszov, 2008.

37 Uo. 230.

1. ábra
A vidini társadalmi csoportok belső differenciáltsága 1720–1740-ben

2. ábra
A vidini társadalmi csoportok vagyoni helyzete 1780–1800 között

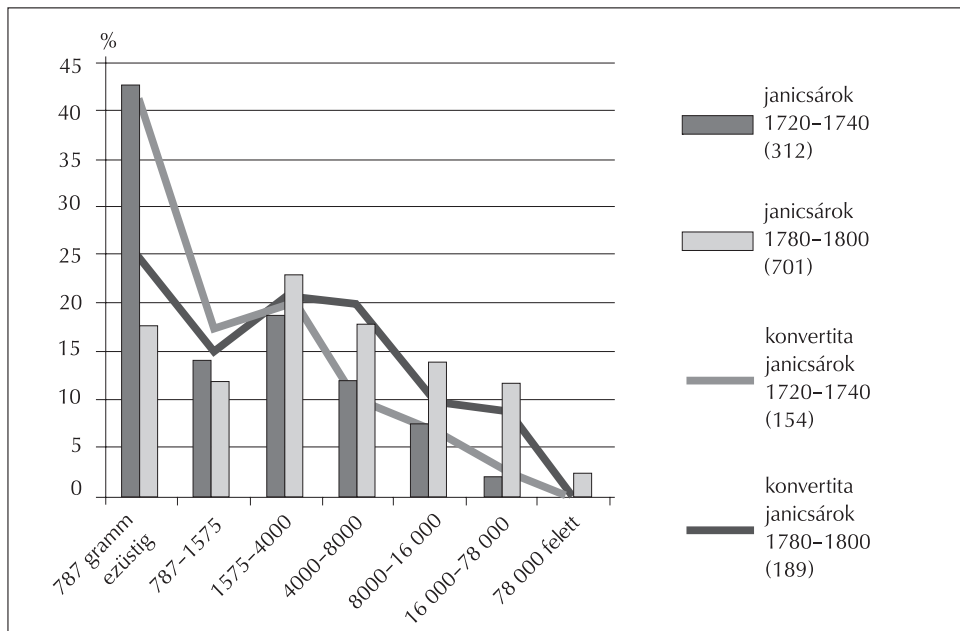

1780-ra viszont változások álltak be (2–3. ábra):³⁸ a janicsárok társadalma továbbra is a muszlim társadalom vagyoni differenciáltságára hasonlított nagyon, de eközben helyzetükben jelentős javulás állt be: a 787 gramm ezüstről kisebb hagyatékok aránya alig érte el a 20%-ot, azaz részesedésük a felére esett, a 4000 gramm feletti hagyatékok aránya pedig az 50%-ot is elérte. Azaz, a janicsárok körében a vagyonosabbak felé tolódott el az átlag, miközben a 60 év alatt más társadalmi rétegekhez képest is javítottak a pozíciójukon. 1780-ra a keresztény városlakók voltak a legkevésbé tehetősek, a 100 gros alatti vagyonnal rendelkezők aránya körükben 20% volt, ami ugyan csökkenés a 60 évvel korábbi 30%-hoz képest, de a 4000 gramm ezüst értékű hagyatékok részesedése viszont csak 35%, ami kisebb a janicsárokénál (miközben korábban ez is csak 20% volt). Azaz, hiába vagyonosodott a keresztény társadalom, a janicsárok helyzete még ennél is jobban javult. Ez a „kirdzsali idők” aszkeri rendre vonatkozó legfontosabb sajátossága. A mesteremberek továbbra is vagyonosabbak voltak a janicsároknál: 4000 gramm ezüst feletti hagyatékkal 55–60%-uk rendelkezett, míg 1720-ban 40%-uk.

A 3900 hagyatékok közül 2300 janicsároké volt, ami ékesen bizonyítja e réteg társadalmi jelentőségét a városban. De mint látható, az aszkeri rend sem volt homogén. A végrendelkező janicsárok közül 761 konvertita, azaz minden harmadik

3. ábra

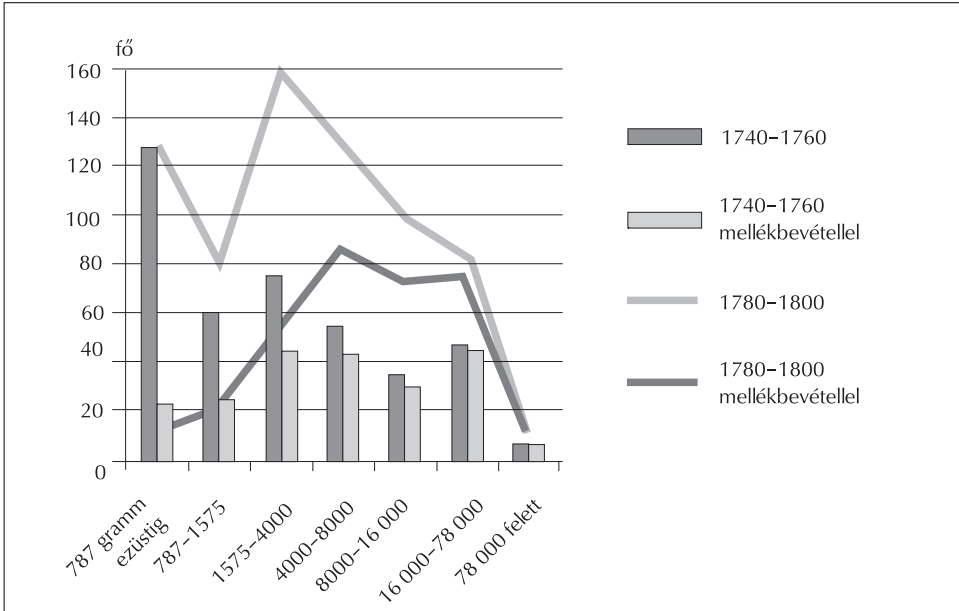
A janicsárok és a konvertita janicsárok („Abdullah fiai”) társadalmának vagyoni differenciáltsága 1720–1800 között Vidinben

38 Atanaszov, 2008. adatai alapján.

4. ábra

A mellékbevételekkel és csak állami jövedelemmel (zsold) rendelkező janicsárok vagyoni szerinti tagolódása 1720–1800 között Vidinben

újmuszlim volt, a testületnek tehát nagy lehetett a vonzereje. A testület elfogadóképességét jelzi, hogy a frissen áttért muszlimok és a régi janicsárok vagyoni helyzete között jelentős különbség 1720–1740-ben és 1780–1800-ban sem volt. A konvertiták helyzete tehát 2-3 generáció alatt ugyanúgy javult, mint a muszlim janicsároké, igaz, arányuk a kezdeti 50%-ról 25%-ra esett. Anton Minkov (Vidinen túlmutató) 600 kérvényt érintő proszopográfiai vizsgálata alapján az áttértek mintegy harmada azért lett muszlim, hogy szolgálja a szultánt (tehát a nyilvánvaló anyagi előnyök mellett a verbális hazafiasság sem hiányzott), sőt kérvényeikbe egyesek azt is beleírták, melyik odában vagy bölükben kívánnak szolgálni (3–4. ábra).³⁹

A janicsár társadalmat – a vallási osztályzáción túl – alapvetően két csoportra oszthatjuk. A janicsárok egy része ugyanis állami zsoldja mellett kiegészítő (magán) jövedelmet is élvezett. Noha Vidin térségében a két csoport létszáma hasonló, a mellékjövedelemmel rendelkező csoport összehasonlíthatatlanul gazdagabb volt: részesedésük a vagyonosabb kategóriákból rendre nagyobb, mind 1740-ben, mind 1800-ban. A szegénynek tekintett janicsárok nagy része (50–80%-a) nem rendelkezett mellékjövedelemmel. Ez rávilágít arra a tényre, hogy a janicsárság vezetői már nem csak katonai funkcióik után bírtak jövedelmet, s ez növelte függetlenségüket a központi kormányzattól, miközben katonai (és alkalmanként céhes) vezetőként

39 A konvertiták számának stagnálása, arányának csökkenése a janicsárok anyagi helyzetének javulásával párhuzamosan azt erősíti, hogy záródó társadalmi réteggé kezdett válni (1720–1740 között 154, 1780–1800 között 189 konvertita hagyatéka ismeretes). Minkov, 2004.

rákényszeríthették akaratukat beosztottjaikra, s a településen élvezett presztízsük sem csak hivatali-katonai teljesítményük függvénye volt. A század elején még csak a janicsárok 20%-a rendelkezett kiegészítő jövedelemmel, 1760 után viszont átlagosan a felük (222/412 1740-ben és 339/701 1780-ban).⁴⁰

A janicsárok már a 18. század legelején a céhek meghatározó alakjai voltak. A kádik bírósági jegyzőkönyvei feltüntetik, hogy 1698-ban a húsár rögzítését kérő 7 vidini muszlim mészáros közül 5 janicsár volt. Vidinben 1711-ben 7 gyertyakészítő működött, még mind keresztény. 1728-ban 15, de ekkor már felük muszlim volt. Másutt is megfigyelhető a muszlimok előretörése: a pékek között 1711-ben csak 3 muszlimot találunk a 10 mesterből, 1728-ban 21-et a 22 közül. 1728-ban a 29 ismert mészárosból már 28 mészáros volt janicsár, 1732-ben pedig 22 a 24-ből.⁴¹ A változás oka részint a természetes népességnövekedés, illetve a háborúk során a Belgrádi pasalikból elmenekült muszlimok számának gyarapodása, részint az áttérés.

A vidini társadalomban az állami-hivatalnoki elit mellett létezett már a helyi elit is, részben vagyoni, részben presztízs alapon szerveződve (ez utóbbi valamilyen állami tisztség megszerzését jelentette). A társadalmi változások tanulmányozása a térségben azért kiemelkedően fontos, mert a Balkánon itt következett be a helyi elit tényleges földbirtoklása és kvázi hűbéri lánc kialakulása. A központi kormányzat élén a pasa állt, akinek ellátását, feladatainak teljesítését Evlia Cselebi szerint a Vidini szandzsákban egy 330 ezer akce névleges jövedelmű szandzsákbéji házbirtok segítette. A pasa (a központi kormányzat) rendelkezésére így katonánként 150 akce éves fizetéssel (és fegyverzettel) számolva 2000 katona állt a szpáhik és a 10 hajóból álló flotta mellett. Mivel az említett házbirtokon kívül mindössze 12 ziamet- és 65 tímárbirtok jelentette a kormányzattól közvetlenül függő katonai elitet, összevetve az 1750 körül Vidinben állomásozó közel 5500 (részben magánbevételrel is rendelkező) janicsárral, a tradicionális katonai elit és a központi hatalom gyengesége a janicsársággal szemben még akkor is szembetűnő, ha a janicsár testvériségek tagjainak egy része nyilvánvalóan nem értett a fegyverforgatáshoz, s ha gazdasági szempontból maga a janicsár korpusz is differenciált volt (hiszen egy részük állami fizetést is húzott magántevékenysége mellett).

Pedig a térségben a szultáni birtok ekkor már a földterület 54%-ára terjedt ki. Vidin környékén ugyanis 1560-ban még 12 ziamet- és 460 tímárbirtok volt,⁴² ami összevetve Evlia Cselebi adatával, a szpáhik létszámának jelentős csökkenését, a földek „újraállamosítását”, az aszkeri rend bomlását feltételezi. A szpáhik nagy része a 18. századra már egy falunál kisebb szolgálati birtokkal rendelkezett, Haszszán szpáhi például csak Bukovcse falu 5 hánéját kapta szolgálati birtok gyanánt.⁴³ Az 1715-ben Erzurumban elkobzott szpáhibirtokok jövedelemmegosztása alapján a birtokosok harmada képtelen lett volna kifizetni egy 50 gros (500–1000 gramm ezüst) értékű modern puskát, azaz egyszerűen nem tudta volna felszerelni magát,

40 Atanaszov, 2008. 248–253.

41 Uo. 164–167.

42 Uo. 130.

43 Gorozdanova, 2001. 92.

3. táblázat. Az Erzurumban 1715-ben elkobzott szpáhírbirtokok éves jövedelme és megoszlása

Érték (ezer akcse)	Birtokok száma	Birtokok aránya (%)
2–5	670	32
5–10	746	35
10–20	616	29
20 felett	82	4

s nem felelt meg a hadrafoghatóság követelményének. Egy akcse ekkor 0,15–0,18 gramm ezüst volt, azaz az 500–900 gramm ezüst értékű hadi felszerelés 3000–4000 akcse felett volt (3. táblázat).

A katonai hatalom letéteményesei a térségben így egyértelműen a janicsárok voltak (esetükben 15% alatt volt a puskát megvásárolni képtelen végrendelkezők aránya), akik egyre gyakrabban szereztek szolgálati vagy örökíthető földbirtokot, noha a janicsársággal ez eredetileg összeférhetetlen volt. 1752-ben Craiova környékén 197 janicsárnak volt ingatlana vagy ingósága, összesen 15 ezer jószággal és 422 földművelő rájával.⁴⁴ Ez kisbirtokot valószínűsít ugyan, ahol 2-3 rája dolgozott, de akkor is eltért a korábbi normáktól. A janicsárok mellékjövedelmek és föld iránti sóvárgása (például Szerbiában) a későbbi birodalmi reformok tükrében teljesen érthető reakció volt egy olyan helyzetre, amikor a mellékjövedelem nélküli, csak állami jövedelmet húzó janicsárokat a lesüllyedés fenyegette.

A modernizáció ellentmondásossága – Midhat pasa reformtevékenységének megítélése és a csorbadzsi-kérdés

Midhat tevékenységének 2010-es bolgár újrafeldolgozása nemzeti szempontból kényes téma, s a bolgár történészek máig ambivalensen viszonyulnak a korszakhoz, hiszen Midhat egyszerre volt egy elnyomó rendszer szimbóluma, ugyanakkor a modernizációé is.⁴⁵ Nevéhez egyrészt a gazdagodás, másfelől az elnemzetietlenedés, „ottomanizáció” képe fűződik, s ami a korábbi marxista kritikák szempontjából még súlyosabb, e korhoz kapcsolódik a bolgár társadalmi elit

44 Hriszto Gandev szerint a csíftlikképzésnek (itt magánbirtok jelentésben) több módszere volt. Az első: malom építése elpusztásodott földön. A második: méhészet létesítése – folyóparton, legelőn az éves adó megfizetése esetén. Leggyakrabban *mevat*, azaz műveletlen (állami) föld művelésbe vonásával sikerült csíftliket létesíteni. Oszman Pazvandoglu például 5000 grosért szerzett csíftliket (ez valódi nagybirtok volt), de a janicsárok többsége ennél jóval kisebb birtokot szerzett. A vidíniek közül Kjosze Ahmed bese például 100 gros értékben szerzett egy fél csíftliket. Elhadzs Ömer Novoszcelce faluban bírt egy 40 gros értékű csíftliket. Mindketten újmuszlimok voltak. Elhadzs Ahmed – szintén janicsár – birtoka 150 gros értékű volt. Atanaszov, 2008. 145.

45 Tafrova, 2010. Bár a témáról szóló írások száma 1990 után megnőtt, Bulgáriában Midhat megítélése máig ambivalens, hiszen modernizátorként egyáltalán nem a bolgár érdekeket volt hivatott szolgálni, mégis sokat profitáltak tevékenységéből a bolgárok. Sarova, 1991; Pletnyov, 1994; Bakardzsieva, 1996.

kitermelése, majd a birodalomba való betagolása, „korrumpálása”, a bolgárság társadalmi differenciálódásának felgyorsulása. Ez az osztályalapú kritikák szempontjából negatív tendencia, a társadalmi elit nemzetteremtő szerepe viszont az újabb kutatások (például Svetla Janeva) fényében egyértelműnek tűnik (közösségszervezés, jótékonykodás, politikai tapasztalat), e társadalmi csoportokra tehát az „áruló burzsoázia” címke nem illik.⁴⁶ A zavart csak fokozta a nyugati történetírás gazdasági alapú érvelése. Az angolszászok (Palairret, Lampe)⁴⁷ máig úgy tekintenek az 1864–1875 közötti időszakra, melyet egyértelmű fellendülés jellemez, azaz az *alávetettség prosperitással járt*, s éppen a kulturális és gazdasági vívmányok tették lehetővé a nemzeti mozgalmak erősödését, ahelyett hogy kifogták volna a szelet annak vitorláiból, a függetlenség viszont *provincializálódást és gazdasági hanyatlást hozott*.⁴⁸

Tény, hogy a függetlenség során kialakult társadalmi-gazdasági struktúra (a lakosság 80%-a a mezőgazdaságból élt 1900 körül is!) alkalmatlan volt a mezőgazdasági termelés intenzifikálására.⁴⁹ Akkor kellett volna ugyanis nagy befektetéseket eszközölni, mikor a túlkínálat miatt már mind a gabonaár, mind a föld ára leesett. Az argentin, orosz és amerikai gabona betörése miatt a kínálati piac szélesedése 1873 után agrárválságot eredményezett a Balkánon, mely tönkretette az olcsó munkaerőn, közepes termésátlagon alapuló gépesítés nélküli csiftlik-nagybirtok rendszert, amely a monokultúras kisparszti birtokokat is megtúrta a piacon. Az áresés és a modernizáció szükségletének együttes jelentkezése lehetetlenné tette a birtokkoncentrációt, ami kiutat jelenthetett volna a parasztság egy részének – a többiekre az átrétegződés (ha lett volna hova) vagy a napszámossors várt volna. A pusztán konjunkturális hatásokra támaszkodó, a belső modernizációt elhanyagoló termelési egységeket ez fenyegette. Csakhogy a kisbirtokos – mivel az 5 hektáros átlagos balkáni birtokról a termés körülbelül 20%-a jutott ki a piacra – a modernizációra akkor is képtelen lett volna, ha felismeri a veszélyt, ehhez termelési és értékesítési szövetkezeteket kellett volna alakítani. Mind 1878 előtt Midhat pasa, mind később a bolgár hitelszövetkezeti mozgalom

46 Más kérdés, hogy a korábbi történetírók azért is zavarban voltak, mert a függetlenség kivívása egyszerre tekinthető fejlődésnek, azaz pozitív eseménynek (a kommunista társadalomhoz a polgárosodáson, a kapitalizmuson keresztül vezet az út, fejlődési fokozatokat átlépni nem nagyon lehetséges a dogmatikus marxista történetírás szerint), másrészt mivel a függetlenséget minimum a kispolgárság vívta ki, és semmi esetre sem a létező parasztság vagy a nem létező munkásság volt a szervezőereje, ez a forradalom eszmei tisztaságát illetően is gyanúra adott okot marxista berkekben.

47 Lampe–Jackson, 1997.

48 Martin Ivanov éppen azzal tett szolgálatot a „nemzeti” szellemű történetírásnak, hogy cáfolta az angolszász tézist, ezáltal a forradalmat nemcsak ideológiai, de gazdasági szempontból is védhetővé tette.

49 A függetlenség egalitarianizmus felé hajló, önálló kisparszti gazdaságokon alapuló társadalmi berendezkedése viszont szimpatikus volt a kommunista ideológusoknak, egyrészt a szabadság-egyenlőség–testvériség eszméjének megvalósulása miatt, másrészt azért, mert egyértelmű volt a marxista elmélet követői számára, hogy a nagy népességnövekedés miatt a földek eltartóképessége az 1840–1873 közti gabonakonjunktúra megszűntével csökken, ami előbb vagy utóbb ipari átrétegződést tesz szükségessé, azaz megszületik a munkásosztály. Más kérdés, hogy a megvalósuló kisparszti gazdálkodást úgy tekintették, mint a forradalmi elit kísérletét a társadalmi mobilitás lecsökkentésére, az elit pozícióinak beágyazására.

olyan kis tőkét tudott csak mozgósítani, amiből magánszemélynek egy 5 hektáros birtok működtetése (állatok, ekék) volt csupán lehetséges, ennél nagyobb birtoké nem. Az agrárelit által 1878 előtt kapott kölcsönök összege ugyan kellően nagy volt, hogy a kortársakat felháborítsa, de elégtelen a modernizációra, különösen ha annak szükségességét nem ismerték fel. A szövetkezeti mozgalom tagjainak összefogása pedig elmaradt.

Mindezek fényében érthető, hogy Milena Tafrova könyvében óvatos, inkább a reformok jogi, közigazgatási jellegét domborítja ki, s társadalmi hatásukkal csak érintőlegesen foglalkozik. Svetla Janeva könyvéből tudjuk, hogy a kitermelődő bolgár elit jelentős hasznot halmozott fel, mely végül is nem a központi költségvetésbe került, hanem „szabad felhasználású összegként” jelentős pénzeket forgattak vissza jótékony céllal a közoktatásba, az egyletek szervezésébe, a vallásos életbe,⁵⁰ melyek tulajdonképpen, akarva-akaratlan a forradalmi tevékenységek fedőszerveivé vagy ideológiai bázisaivá, utánpótlást biztosító szervezeteivé váltak. Tafrova elsősorban a gazdasági reformok visszasságait mutatja be, kiemelve a bolgár elit politikai elégedetlenségét, ami arra ösztönözte őket, hogy személyes jólétükről gondoskodjanak, illetve a vilájet és választási reformok részletes elemzése során megvizsgálja a hatalommal való visszaélés módozatait és a hatalommal együttműködő bolgárok motivációit, eredményeit.

Az a tény nem tagadható, hogy 1840–1873 között a gabona iránti nyugati kereslet és a gabona ára megnőtt, ami korábban nem rentábilis vagy termékeit nem piacósító gazdasági formákat is kifizetődővé tett (csiftlik-nagybirtok, monokultúrás gabonatermő kisparaszti birtok). Az árnövekedés mellett a piacra jutás költségei is csökkentek, az utóbbi nemcsak a jogi lehetőségek biztosítását, de a szállítási árak esését is jelentette. A szállítási költségek esése pedig részben Midhat pasa tevékenységéhez köthető, aki 1864 után „3000 kilométer” kereskedelmi utat korszerűsített Rusze, Niš és Szófia között, és 1400 hidat újított fel, amire Marija Todorova is felhívta a figyelmet.⁵¹ (Valójában a számadat túlzó: maga Midhat csak 570 km út és 230 híd építéséről ír.) Ennek visszasságait azonban már a kortársak is felismerték.⁵²

1878-ig a Balkánon 2200 kilométer vasút épült, ebből 1100 kilométer Bulgáriában.⁵³ Erre nyilván nem a pasák saját zsebéből került sor. Azt kell tehát feltételeznünk, hogy megváltozott az oszmán adó- és költségvetési politika, s a tartományok kiszipolyozása helyett a felhasználás racionalizálása került előtérbe? Ezt az álláspontot sem a bolgár, sem az említett angolszász szerzők nem osztják. Az utóbbiak arra

50 Janeva, 2011. 422.

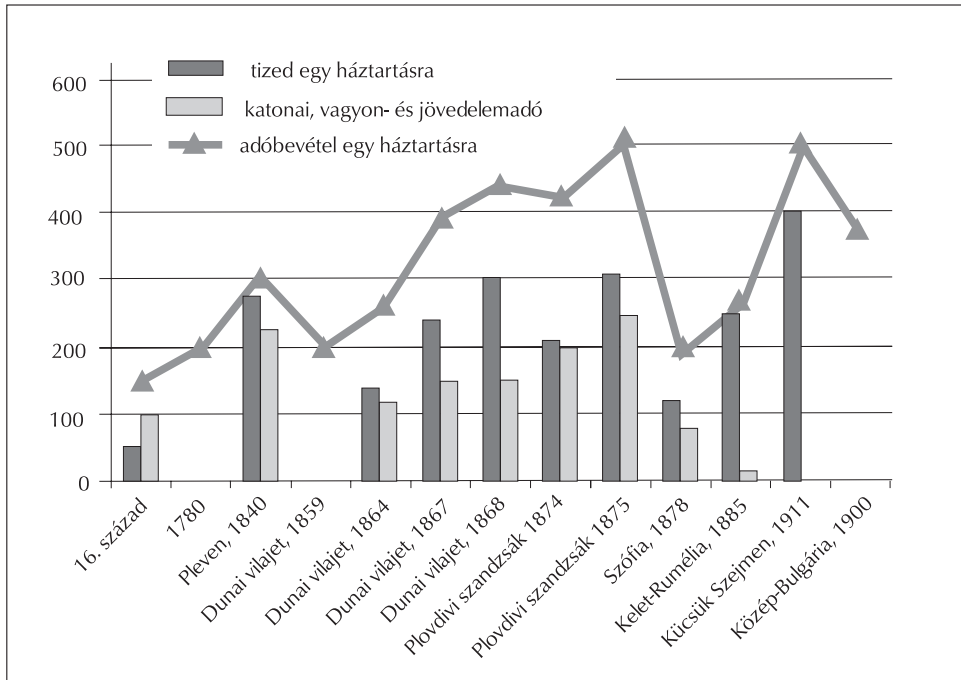
51 Todorova, 1972. 59. Például Rusze–Várna, Rusze–Sumla, Sumla–Plovdiv. A kereskedelem megélénkülésére nemcsak Midhat azon racionalizálási kísérlete utal, hogy a targovistei vásár helyszínét közelebb vitte a vasútvonalhoz, hanem az is, hogy 1865-ben az 1800 városi ház mellett (10 ezer fős lakosság) 1800 különböző üzlet is volt. Velikov, 1976. 95–96.

52 Saint Clair-Brophy, 1877. 27–31. A Rusze–Devna útvonal 120 mérföldes hosszából csak 30 mérföld volt járható. A közlekedés sebessége télen nem haladta meg a 2 mérföld/órát lovas szekéren (ez terepen gyalog is tartható). A Rusze–Várna vasútvonal nem volt elkerítve: 1867. november 18–27. között, kilenc nap alatt négy vonat siklott ki a kóborló szarvasmarhák miatt.

53 *Istoriija*, 1987. 35.

5. ábra

Az adók változása a bolgár földeken a jövedelemhez viszonyítva egy átlagos háztartásra

(Oszlopok folyó áron, vonaldiagram gramm ezüstre átszámítva, 1897 után az egy főre jutó GDP-t ötfős háztartásokkal átszámolva.)

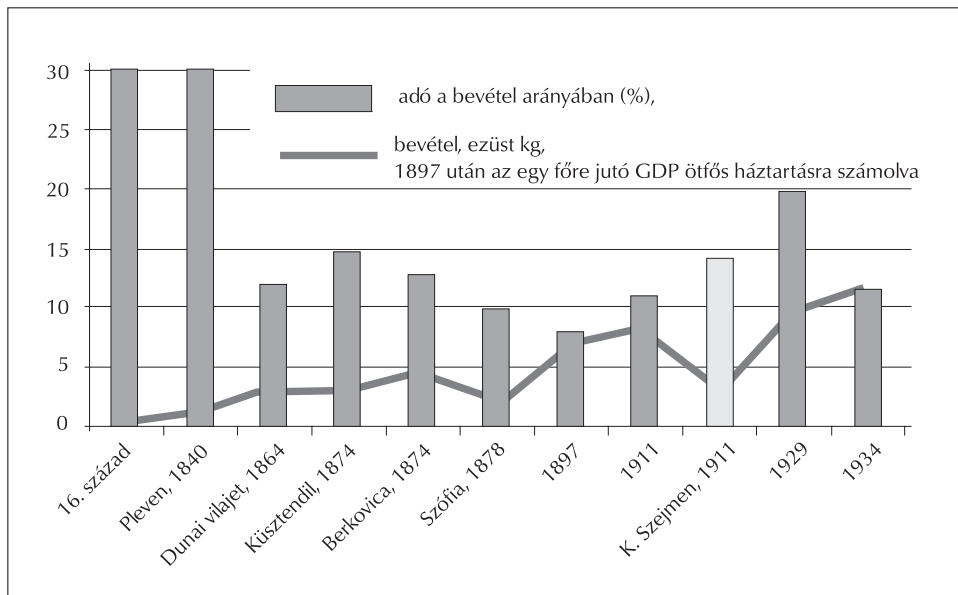
hívják fel a figyelmet, hogy az adóreform lényege éppen a bevételek növelése volt, hiszen a gazdasági (ipari) és adminisztratív reformot a mezőgazdaságból kívánták finanszírozni. Ez adóemelést jelentett. A bolgár szerzők pedig azt hangsúlyozzák, hogy inkább az adóbérlők voltak azok, akik a beszedett adók redistribúciójában közreműködtek (így csökkentették a központi bevételeket), s nem az állam.

Annak, hogy a mezőgazdaság megnövekedett terhei mégsem elszegényedést okoztak, a konjunktúra az oka, a mezőgazdasági többletbevételek jelentkezése: *a Tanzimat sikerei tehát nem valamiféle belső megújulásnak, zseniális racionalizálási megoldások sorozatának volt köszönhető, hanem egy pozitív külgazdasági hatásnak, mely többletbevételekhez juttatta az államot és a parasztságot is, miközben e többlet révén a szpáhi-kérdés is megoldódott.* Midhat tevékenysége tehát ilyen szempontból is újraértékelendő. Mind a Dunai vilajet, mind a Plovdivi szandzsák esetében az adójövedelem háromnegyede nem a tartományban került felhasználásra. Hasonló adat ismeretes Görögország esetében is,⁵⁴ és a bevételek elenyésző része,

54 A török uralom, bár fellendülést eredményezett a 19. század elején például a görög iparban, ki is szívta a hasznot a tartományokból. 1700-ban a nemzeti jövedelem 57%-a, 1820-ban pedig a 40%-a hagyta el a görög területeket, ami világossá teszi, hogy az elégedetlenség mögött komoly gazdasági igények húzódtak.

6. ábra.

A terhek változása a bolgár földeken a jövedelemhez viszonyítva egy átlagos háztartásra

40%-a, maradt a Janinai vilajetben is. A Dunai vilajet 1867-es 160 millió piaszteres bevételeiből csak 30 milliót fordítottak a régió fejlesztésére – ráadásul 1859-ben ez ugyanennyi volt, ami viszont azt jelentette, hogy a helyben felhasznált bevétel aránya 45%-ról 25%-ra esett 10 év alatt.⁵⁵

Mivel szisztematikusan nem gyűjtötték össze a földet illető és egyéb adóterhek alakulását bolgár földön, illetve a teljes (átlagos) családi bevételből való részesedését, diagramjainkon a szakirodalom felhasználásával megtettük mi magunk (5–6. ábra).⁵⁶ Az általános tartományi helyzet és a terhekre vonatkozó kérdés megítélése érdekében megvizsgáltuk az adóterhek egy háztartásra jutó jövedelemhez mért arányának, továbbá az oszmán állam adópolitikájának, a különböző adótípusok szerepének és az összterhek mértékének hosszú távú – 18–20. századi – változásait.

1834–1864 között jelentős tehernövekedés nominálértéken nem volt, de reálértéken igen. A korábbi évszázadok állami bevételeihez képest Midhat idején előtérbe kerültek a mezőgazdasági jövedelem adói, 1864 után pedig előbb a tizedjellegű mezőgazdasági bevételek adója nőtt, majd 1870 után a vagyon-, hadi- és

tak meg. Ugyanakkor ilyen viszonyok mellett az ipari forradalomhoz szükséges belső tőkefelhalmozás nem is volt reális.

55 Poujade, 1859. 254.

56 Berov (16. század), Draganova (Pleven, Kjusztendil, Berkovica), Mihov (1859), Popov (1897, 1911), Keleti (Kelet-Rumélia), Palairret (Dunai vilajet, Plovdivi szandzsák), Daszkalov, Ivanov (költségvetés, adóbevétel 1912 után), Vaszilev, Razbojnikov (Kücsük Szejmen, 1912) és Todorov, G. műveiből saját számítás.

iparűzési adók értéke is emelkedett. A felszabaduláskor csökkentek,⁵⁷ 1890 után viszont újra nőttek a parasztság adóterhei.

A felszabadulás előtt tehát jelentősen nőtt a beszedett adó értéke, de önmagában ez még nem lett volna baj, mert a jövedelem is növekedett. A tartományok jövedelmeinek kiáramlása a midhati reformok idején is folytatódott, ami nagyobb elégedetlenséget szült a reformok hatásaként immár politikai (látszat)jogokkal is rendelkező társadalmi elit soraiban. Az elvonás Palairt szerint a termelők által a tartományban megtermelt „GDP”-érték összesen 20%-át is elérhette. A helyben felhasznált jövedelmek eloszlása sem felelt meg a szükségleteknek: az államapparátus működtetésére nagy összegeket fordítottak, akárcsak a rendőrségére, a vonalas és épített infrastruktúrára viszont keveset költöttek.⁵⁸

A pomák származású Midhat 1864-es reformjainak közvetlen kiváltó oka nem a birodalom makrogazdasági helyzete, nem is a bolgár társadalmi rétegek rivalizálása és az élénkülő forradalmi szerveződés volt, hanem a körülbelül 100 ezer, Krímből és Kaukázusból menekülő cserkesz sikertelen letelepítési kísérlete, akik nem tudván hozzászokni a földműveléshez, visszatértek pásztorkodó életmódjukhoz és rablóbandákat alakítottak az őket sújtó éhínség miatt. Államvédelmi szempontok miatt Midhat előszeretettel erősítette a muszlim elemet a Balkánon (célja egy birodalmi eszméhez hű oszmán nemzet megteremtése volt), ugyanakkor azt is érzékelte, hogy a sokasodó felkelések nem kizárólag osztályalapon szerveződnek, s nem is mindig nemzeti indíttatásúak. A romló közbiztonság mellett a földhiány is zúgolódást eredményezett a bolgárok köreiben. Midhat fellépésének háttérben mégis leginkább a nagyhatalmak növekvő beavatkozásától való félelem állt. A nagyhatalmi befolyás ugyanis 1861-ben Libanon autonómiájához vezetett, miután az angolok és a franciák által szándékosan szított a drúz–maronita ellentétek okozta konfliktus ürügyet teremtett a hatalmak fellépésére.⁵⁹

Midhat pasa a jogi helyzet rendezése mellett a parasztság számára hitelintézeteket hozott létre. A hitelintézetek megalakításával a földszerzésre és a termelés modernizációjára fordítható tőke 1867-re a teljes Dunai vilajetben 11 millió, a Drinápolyi vilajetben 8,7 millió gros/kurus volt (frankban ötödannyi). A tőke nagy részét viszont a beszedett adó újraelosztása fedezte, 1864–1865-ben ugyanis 5%-os

57 Kelet-Ruméliában 1874 körül 40 millió piaszter volt a tized értéke, 1879-ben és 1881-ben 32 és 30 millió. És ez nem jelentett feltétlenül termésössökkenést, mert az adóhátralék az 1881-es 0,3 millió piaszterrel 1884-re 16 millióra, az adó felére (!) nőtt. Palairt, 1997. 176.

58 Draganova, 1991. 155.

59 Ezek a felismerések arra vezették a központi kormányzat vezetőit, hogy a helyi közösségek, valamint a makrogazdaság mellett a tartományok szintjén is megkezdődjön a reform. 1852-ben szétválasztották a katonai és közigazgatási kormányzati szerepköröket a tartományokban, gyengítve ezzel a szeparatizmust (jelentős előrelépés volt ez az 1808-as fermánhoz képest). Hasonló lehetőséget nyújtott a kontrollra a tartományi gyűlések létrehozása. A vegyes lakosságú tartományokban a felszínre törő vallási ellentét a kormányzat célkitűzéseinek malmára hajtotta a vizet (például 1875-ben Diyarbakirban). E látszatdemokratikus intézkedés végeredményben a tartományi önkormányzatot és szeparatizmust gyengítette, s valójában a központi hatalmat erősítette a „divide et impera” elvének alkalmazásával. Az oktatás fejlesztése és a helyi elit oszmán elitbe emelése szintén a kohéziót erősítette, ezért nem tiltakoztak a ruméliai nemzeti iskolák megnyitása ellen. Ortaylı, 2004. 140.

különadót vetettek ki a termésre.⁶⁰ A hitel jelentős segítséget nyújtott a kisparasztságnak, amit a következő példával tudunk illusztrálni. A Hadzsioglu Pazardzsiki (Dobrics) kazában a 2873 hiteligénylő (a 16 ezres férfilakosság 11%-a!) 10%-a kapott 2000 gros feletti összeget, 200–500 és 500–1000 gros között pedig 30-30%.⁶¹ Egy igénylőre átlagosan 860 gros (860 gramm ezüst) hitel jutott (természetesen nagybirtokosok is kaphattak hitelt). Az igényelhető hitel nem volt kevés, hiszen a gazdák 60%-ának ennyi volt az éves jövedelme, s ennyit ért egy ökrös szekér. A ruszcsuki kérelmezők között 105 olyan falusi paraszt is volt, akiknek nem volt ökre, és ebből a pénzből vett (a 225 ezerből 198 ezer grost adtak ki). Mivel egy hektár föld értéke 700 gramm ezüst, azaz 700 gros volt ekkoriban, így a hitel csak korlátozott méretű földvásárlásokat tett lehetővé. Ugyanakkor az állam a nagybirtokokat is támogatta, hiszen 1869-ben 33 gőzekét és 33 aratógépet vásárolt a bolgár területek számára. (E nagylelkűség nem is annyira meglepő, tekintve hogy 1875-ben a tartománygyűlésbe csak egy városi polgárt választottak be, a többiek csiflikbirtokosok voltak, de a gazdasági problémákat így sem oldották meg.) A parasztság helyzetében azonban így is javulás állt be, ami nem feltétlenül tehercsökkenésben, mint inkább a globális konjunktúra hatására bekövetkező termelésnövekedésben jelentkezett. Észak-Bulgáriában a bolgár paraszt nagyobb földbirtokkal rendelkezett, mint a török, a csiflik pedig nem volt elterjedt, a föld nélküli szegényparasztság szinte teljesen hiányzott.⁶²

A modernizációnak, Midhat reformjainak a makrogazdasági koncepción túl mikroszinten is voltak árnyoldalai (a vasút- és útépitések során elrendelt robot gyakori volt, noha ezt a központi kormányzat eltörölte).⁶³ A pasa tevékenységének megítélése máig ambivalens bolgár szemszögből, s nemcsak azért, mert a bolgárokból lojális, a birodalmi eszmével azonosulni tudó oszmán alattvalókat kívánt nevelni, ezért megkísérelte összevonni a bolgár iskolákat a muszlimokkal (de tevékenysége egységfrontba kovácsolta a céhes iparosokat, kereskedőket, és terve elbukott).⁶⁴ És nem is azért, mert a bolgár mozgalmárokat azzal vádolta, hogy a muszlimok és keresztények közötti konfrontációt készítik elő, tönkretéve az ő erőfeszítéseit (ebben történetesen igaza volt).⁶⁵

Egyéb kifogások is érték Midhat tevékenységét. 1864–1867 között 40%-kal nőttek az állami adóbevételek a bolgár tartományokban. A mezőgazdasági adóbevételek viszont sokkal jobban nőttek, mint más tartományokban (noha az összes állami bevétel növekedése ott is megközelítette a 30%-ot). Azaz Midhat éppen azt a területet adóztatta túl, amely prosperitást mutatott (ami megegyezik Lampe elméletével, miszerint a modernizáció költségeit a mezőgazdaság fellendüléséből kívánták fedezni), de eközben a tartományban helyi célra felhasznált adójövedelmek

60 Todorova, 1972. 63–65. De a Drinápolyi vilajetben például minden csift ökör után 9 éven át 40 grost kellett adni a terményadó helyett.

61 Uo. 71. A pénz 84%-a jutott a muszlimoknak, ami alig több a lakosságon belüli arányuknál.

62 Draganova, 1980/b. 74–86.

63 Helyesebben a magánföldesúri robotot törölték el, az állami robot évente 6–30 nap volt.

64 Tafrova, 2010. 100.

65 Uo. 105.

aránya nem nőtt, sőt a prosperitást mutató ágazatba sem forgattak vissza elég tőkét. 1870-ben a vilajet kiadásai 27,2 millió piaszterre rúgtak, ennek 58%-át viszont a hivatalnokok fizetése vitte el, az oktatás mindössze 1%-kal, a vallási és szociális intézmények 5-6%-kal részesedtek.⁶⁶ Midhat új adót vezetett be a városok tisztántartására, de ez is a hivatalnokoknál kötött ki.⁶⁷ A bankalapítási kísérlet hátulütője pedig éppen az állami tartalékalapok hiánya volt: így a szükséges tőke csak lassan gyűlt össze, és csak kis értékű kölcsönökhöz lehetett jutni, melyből egy nagyobb birtok modernizációját fedezni nem lehetett (a váltót pedig tiltották, nem úgy, mint Szerbiában). A probléma nemcsak az volt, hogy a bolgár gazdaság erőfeszítéseiből nem annak továbbfejlesztését finanszírozták, hanem hogy a szomszédos Szerbia állandó összegű hűbéri adója gyakorlatilag elenyésző volt ehhez képest, ami elgondolkodásra készítette a birodalomhoz hű elitet is.

Ráadásul a tartományi reformok ellenére mindennaposak voltak a visszaélések: 1876 elején az elektorokkal két napig nem állt szóba a tirnovói mutesarif, mert ő olyan elektorokat szeretett volna, akiket a helyi *vekilek* (a falusi oszmán adminisztrátorok) jelölnek ki, noha a választási törvény szerint ez egyáltalán nem volt szükséges. Mikor Szabri pasa 1865-ben Vidinben elrendelte Ioan pópának a gazdag (értsd: választható) bolgárok összeírását, azt is meghagyta, kiket kell politikai megbízhatatlanságuk miatt mindenképpen leahagyni a listáról, noha vagyonuk alapján választhatók lettek volna. 1876 februárjában Serif sumeni kajmakám a választások után megsemmisítette az eredményt, majd a jelen lévő elektorokkal megszavaztatta a saját jelöltjeit.⁶⁸

Mégis, Bulgária a birodalomnak köszönhette a szabad földforgalmat, amely egy új társadalom felépüléséhez vezetett; a helyi keresztények hatalomba való beemelését, ami a jövőre nézve politikai tapasztalatokat, a mozgalmakhoz társadalmi és anyagi tőkét biztosított;⁶⁹ Nyugat-Európának pedig a gabonakonjunktúrát, ami a gazdaság fellendüléséhez és a társadalom műveltségi viszonyainak javulásához vezetett – de paradox módon a függetlenségi mozgalom eme „üzemanyaga” éppen addigra fogyott ki, mikorra a függetlenség megvalósult. Ez új kihívások elé állította a bolgár társadalmat.

Ezzel a témával szorosan összefonódik a bolgár adóbérlők (csorbadzsik) szerepének újraértékelése, amit 2011-es kiadású művében Szvetla Janeva végzett el.⁷⁰ Az úgynevezett csorbadzsik-rétegen belül az oszmán államapparátussal való együttműködésből komoly anyagi hasznot szerző adóbérlő réteg társadalmi jelentőségének, a bolgár nemzeti mozgalomban és az oszmán gazdasági-társadalmi modernizációban játszott szerepének revíziója azért is fontos, mert az elmúlt 60 évben – Grancsarov kivételével⁷¹ – a csorbadzsik szerepét igen negatívan értékel-

66 Draganova, 2005. 27–31.

67 Tafrova, 2010. 103.

68 Uo. 144–156.

69 Lampe–Jackson, 1982. 150.

70 Janeva, 2011. 422.

71 Grancsarov, 1999.

te a bolgár történetírás. Az osztályharcos teóriákkal⁷² szemben Janeva esetében a mérleg nyelve a másik oldalra lendül ki, hiszen a Nov Balgarszki Univerzitet nem éppen balos és marxista hagyományairól híres. Éppen ezért műve bemutatását és elemzését – melyről előljáróban mindenképpen el kell mondani, hogy több mint egy tucat híres adóbérlő zömmel oszmanli nyelven írt hagyatékát tekintette át a Cirill és Metód Nemzeti Könyvtár archívumában (az oszmán kori források zöme ugyanis itt található, nem a levéltárakban) – a korábbi szakirodalommal való összevetésben végezzük el.

A csorbadzsi mint kifejezés már a 18. században előfordul (például 1775-ben), és ekkor a következő kifejezésekkel volt egyenértékű: *kmet*, *muhtár* (mindkettő falubíró jelentésben), *khodzsbasi*, *knéz*, *kehája*, *primikür*. Eredetileg a bolgár lakosság és az oszmán államhatalom képviselői közötti kommunikációt voltak hivatottak szolgálni a török feudális szisztéma bomlása idején. Grancsarov szerint a csorbadzsi társadalmi jelenség, és nem foglalkozás szerint elkülönülő réteget jelentett.⁷³ A 19. század elején azonban még inkább az adminisztratív funkció volt a hangsúly. Keresztény társadalmi elit létezett (részben helyi elit is)⁷⁴ az 1830-as években, de e rang eleinte nem volt örökíthető. A vagyon viszont igen. A csorbadzsi csak kis része volt kizárólagosan földbirtokos. Zömük több lábon állt: vagy nagyállattartásból élt, vagy adóbérlő, gyáros vagy hitelező volt. Az adóbérlés is hatalmas üzlet volt, amit Janeva alapján a következő számokkal tudunk bizonyítani: a Plovdivi szandzsák 177 falujának ösűr (tized) adóját 2,7 millió grosért⁷⁵ adta el az állam 1850-ben, ugyanakkor 3,5 millió gros folyt be belőle: mivel az adó begyűjtése 120 ezer gros volt (5%), a 633 ezer gros értékű tiszta hasznon (18%) a négy főadóbérlő osztozott. Hárman közülük keresztények voltak. Ráadásul az adóbérlést kiadták „alvállalkozóknak”, egy adóbérlőre átlag 2-3 falu, 32 ezer gros megvásárlása jutott. Azaz csak erre a szandzsákra 80 olyan ember jutott, aki be tudott fektetni 30 ezer groszt! Ez volt a helyi elit.

Ehhez képest elenyésző az azon visszaélésekből származó jövedelem (a fent írtak ugyan etikátlan, de törvényes üzleti gyakorlatot testesítettek meg), mely miatt a bolgár történetírás a csorbadzsi társadalmi szerepét igen ellentétesen ítéli meg (noha a jogtalanság kirívóbb, a „kis” adóbérlők pedig innen szereztek a jövedelmüket). A csorbadzsi jogkörökkel élve 1854-ben 3000 embert küldtek Trjavna környékéről robotolni. Elena csorbadzsjia szintén 1854-ben 3200 aratómunkást

72 Hrisztov, 1970.

73 Uo. 61–65.

74 A csorbadzsi mellett az írnok, a kapzamal állt, aki az adószedésért és a regisztrációkért volt felelős. A 19. század eleji decentralizációs periódusban a csorbadzsi mellé az *aján* (aki általában helyi földesúr, tehát nem a központi hatalom képviselője) *szubasit* nevezett ki, hogy tevékenységét ellenőrizze. A Tanzimat során létrehozott *vojvoda* viszont állami hivatal volt (noha gyakran megvásárolták a posztot a helyi elithez tartozó keresztények a szultáni kincstártól), elvileg az ajántól független, s vele egyenrangú, de a gyakorlatban együttműködtek sok helyütt. Az elitbe tartozó kádi jogilag az aján vagy a vojvoda alatt állt, de hivatalát pénz fejében Konstantinápolytól nyerte, hat hónapra 7000 piasztter kapott, illetve minden beszedett piasztter után 2,5%-ot, viszont hivatala jellegéből következően keresztény nem tölthette be a tisztséget (helyi muszlim viszont igen).

75 Kb. 5 gros = 1 frank.

küldött a szultáni nagybirtokokra Trákiába.⁷⁶ Mihalaki Gümüsgerdán manufaktúráiban szintén ingyen dolgoztatta néhány falu lakosságát.⁷⁷

A fenti visszaélésekkel szemben ugyanakkor Janeva rámutat, hogy az adóbérlők gyakran adakozók voltak: Szalcso Csomakov a bacskovói kolostor építését támogatta, Georgi Csalakov az 1846–1848 között begyűjtött beglikből 785 ezer gros haszonra tett szert, de ebből legalább 100 ezret különböző oktatási és vallási intézmények dotálására fordított.⁷⁸ Igaz, a bolgár ügyet legalább annyira támogatták, mint a görögöt, azaz inkább mecénásként funkcionáltak, mint a nemzeti ügy éharcosaiként.⁷⁹ Topcsilestov 1838 körül 300 ezer gros kölcsönt adott bolgár templomoknak és iskoláknak – igaz, a sztambuli Fenerben. Az adóbérlő Atanasz Hadzsisztojanov a *Ljuboszlovie*, Hriszto Karamikov a *Dunavszki lebed* című lapot (Georgi Rakovszki lapja) támogatta, melyek mind a bolgár nemzeti újjászületést propagáló radikális orgánusok voltak.⁸⁰ E réteg nem feltétlenül volt érdekelt a függetlenségben, bár később remekül használta ki annak gazdasági-politikai lehetőségeit hatalma átörökítése céljából. Olyan családok szereztek a vagyonukat adóbérlésből, akik később, a függetlenség után a politikai elit soraiba emelkedtek. Ilyen volt a később politikai ellenféllé váló Gesooglu (Gesov) és Radoszslavov család.⁸¹

Grancsarov – felülbíráva az osztályszempontok alapján vizsgálódó Hrisztov és Koszev álláspontját, akik szerint a csorbadzsi a 19. század közepétől retrográd tendenciát testesített meg – a nemzet fejlődése szempontjából mindenképpen hasznosnak ítéli szerepüket (tényleges tevékenységükön túl), hiszen évszázadok óta először ők hozták létre a bolgár elitet: Mincsoглу és Topcsilestov már 1860-ban beadvánnyal fordult a Portához az önálló bolgár egyház megteremtése érdekében. Topcsilestov és Georgi Csalakov tagja volt a bolgár exarchátus tanácsának 1872–1875 között.⁸²

Az úgynevezett régi csorbadzsi rétege mellett hamarosan feltűnt egy új társadalmi réteg (az új csorbadzsi), mely jogot formált a politikai és gazdasági hatalom egy részére. Ennek előzménye pedig az volt, hogy a muszlim birodalmi tisztviselők, hogy túlzottan meg ne erősödjön a csorbadzsi-réteg, a Tanzimat során egyúttal 5–10 tagú városi tanácsokat is alakítottak, amelyekben zömmel a bolgár (céhes) iparosság képviseltette magát. E réteg azonnal összeütközésbe került a csorbadzsiakkal az adók felhasználását és az autoritást illetően. Így kialakult a kereskedőkből is egy „fiatal-nemzeti” csorbadzsi-réteg, amely egyértelműen nem volt görögbarát. Tevékenységük a nemzeti egyház propagálása mellett a nemzeti nevelés fellegvárainak számító iskolák megnyitására összpontosult, nem véletlen, hogy az első az iparosok és kereskedők fellegvárának számító Gabrovóban nyitotta meg

76 Mind Trjavnában, mind Gabrovóban a csorbadzsi a szubasik és csendőreik (*zaptie*) mellett álltak ki a vitákban, és természetesen viszonzásra is számíthattak. Kotel csorbadzsjai is meglehetősen konzervatívak voltak (Georgi Rakovszki ellenük fellépő apját börtönbe is küldték).

77 Natan, 1945. 36.

78 Janeva, 2011. 294.

79 Lyberatos, 2010. 76–82.

80 Janeva, 2011. 301–321.

81 Uo. 56.

82 Uo. 307–326.

kapuit. De ideiglenes győzelem volt csupán az iparosok részéről, hogy 1842-ben a török állam saját megbízottjaira bízta az adószedést, mert az 1850 után újfent a régi csorbadzsik kezébe került, akik immár 5 évente fizettek e joguk meghosszabbításáért a Portának. Harc zajlott nemcsak a kézműves-kereskedő és csorbadzsiri-reteg, de az előbbieket és az államhatalom oszmán hivatalnokai között is. Az utóbbiak már az 1840-es években megígérték a tartománygyűlés (*medzslisz*) hatalmának kiszélesítését, de a csorbadzsik a fanarióta papsággal közösen itt is megszerezték a pozíciókat (1870-ig, az exarchátus létrehozásáig). Csak 1860 után kapott helyet itt legalább egy, az obstina tanácsából választott képviselő.

E két társadalmi réteg – forradalmi mozgalmakban is tükröződő – küzdelmére tipikusan jellemző, hogy Georgi Mamacsev az orosz katonai beavatkozásban reménykedő 1829-es szliveni felkelés kudarca után a bolgár kereskedők támogatását kérte, de az 1835-ös újabb felkelést vezető Atanaszov Dzsamdzsijetát éppen a kereskedőkkel rivalizáló csorbadzsik árulták el, akik viszont 1820 körül még 10 ezer fős bolgár hadtest felállítását tervezték, hogy Szerbiából betörjenek a birodalomba a hellén Filiki Hetairia mozgalmát támogatandó! Ugyanaz a Topcsilestov, aki a bolgár nemzeti egyház megteremtését támogatta, 1860 után elutasította Panajot Hitov és Filip Totju forradalmi bolgár csetáinak felszerelését.

Összességében tehát a csorbadzsik szerepe a bolgár nemzeti mozgalom fejlesztésében tagadhatatlan, noha elsősorban nem ez a cél, hanem saját társadalmi-gazdasági pozíciójuk biztosítása-átörökítése vezérelte őket.

A hatalom átmentésének stratégiái.

A bolgár multipozicionális elit (1878–1944)

Az állam harmadik – a jól fizetett tisztikaron és a kevésbé jól fizetett csinovnyikokon túl – támogatója az üzleti elit volt, amelynek belső, szűk köre valódi multipozicionális elit volt. Ennek szisztematikus vizsgálatára eddig nem sok energiát fordítottak, noha az egyértelmű volt, hogy a felszabadulás nyertesei, a bolgár politikai élet későbbi meghatározói között mozgalmár múlttal rendelkezőt nem keveset találunk. Mi több, ez a réteg erős összefonódásokat mutatott, kapcsolatrendszerük már 1878 előtt is működött. A karlovói Teofan Rajnov (forradalmárcsalád) és a plovdivi Gesov család (Kelet-Rumélia kormányának tisztviselői) egyik közös vállalatuk működtetéséhez Evlogi Georgiev-től (kereskedő, a bukaresti bolgár emigránsközpont egyik finanszírozója, a szófiai egyetem alapítója) vettek fel kölcsönt. A Nacsovicsek (Grigorij miniszter és diplomata lett) kereskedők voltak, szoros kapcsolatban a Georgiev testvérekkel és az isztambuli Topcsilestovval. A Radoszlavov család (1913-ban osztrákbarát miniszterelnököt adott) az osztrákokkal kereskedett.⁸³

83 Paszkaleva, 1957. 150–160.

Ivanov, a kliometrikus bolgár történetírás prominens személye a fontosabb korszakhatárokat jelölő 1911-ben, 1929-ben, majd 1939-ben és 1946-ban vizsgálta meg a multipozicionális elit jellegét és szerepét 125 cég és 2937 vezető adatainak felhasználásával.⁸⁴ Ivanov az egyedi példák vizsgálata helyett statisztikai kimutatások alapján a többváltozós statisztikát segítségül hívva elemezte e réteget (melynek ez az első leírása).⁸⁵ Az összefonódó üzletágak és vállalatok jelenléte Bulgáriában is jelentős volt, mi több, az üzleti elit politikaformáló erővé lépett elő. Az üzleti elit „belső köréhez” tartozó 10 legnagyobb vállalat a GDP 17%-ával egyenértékű tőkét képviselt már 1911-ben, s 1939-re ez 27%-ra nőtt, miközben a következő 115 cég tőkéje összesen a GDP 21, illetve 13%-át tette ki. Láthatatlanban is igaz tehát, hogy a szűk üzleti elit kezében jelentős gazdasági hatalom összpontosult, amely érdekei veszélyeztetése esetén rendelkezett a megfelelő politikai csatornákkal a döntéshozók befolyásolása érdekében.

A bolgár üzleti elit nem meglepő módon számos balkáni vonással rendelkezett a nyugat-európai elithez képest. A multipozicionális elit összefonódásokat mutatott a politikai elitel: a 137 személy közül, aki ötnél több vállalatban bírt érdekkeltséggel, 20% politikai szerepet is játszott miniszterként vagy parlamenti képviselőként. Ez az elit klub tehát a vizsgált minta 5%-a, s ezek ötöde a politikai elit tagja volt (1%). További 19 fő társadalmi szervezetek vezetője volt, s 20% pedig menedzser. E belső kör 5 pénzügyminisztert és 12 bankelnököt is magában foglalt 1878–1946 között. Ugyanakkor tény, hogy az idő haladtával a képzettség is egyre nagyobb szerepet játszott, mert a kvalifikáltak aránya a teljes mintában 8%-ról 17%-ra nőtt. A külföldiek és a kisebbségek szerepe 1929-ig volt jelentős: a vállalati vezetés egyharmadát tették ki. A zsidóság pozícióit végig megtartotta, míg a görögök elvesztették. A szomszédos balkáni országok állampolgárai egyébként is hiányoztak a vállalati vezetésből, ami rámutat arra, hogy a cégek kapcsolatai közül a balkáni kötődések jelentéktelenek voltak. A tiszték szerepe egyre erősödött, ugyanakkor az orvosok és mérnökök még népesebb tábora tartozott az üzleti elithez.

S végül nem szabad megfeledkezni azokról, akiket vérségi kötelék tartott össze, ez Ivanov adatsorában meghaladta a 10%-ot. A rokoni kapcsolatok a belső kör tagjai között is fontosak voltak: az adatsorba négy Burov, három Gubidelnikov (egykori csorbadszik) és két Gesov is bekerült. A nepotizmus és mutyizás már a kortársaknak is feltűnt, Zaharij Sztojanov 1885-ben is említi. Ivanov azonban racionális magyarázatot ad az urambátyámrendszer életképességére: az alacsony bizalmi tőkével és biztonságérzettel jellemezhető társadalmakban a rokoni viszonylatok jelentősen csökkentik a család és illojális viselkedés kockázatát. Törvényes rend és biztos állami szabályozók hiányában ez a legegyszerűbb mód az üzleti kockázatok csökkentésére, így a piaci alapon működő rendszerbe bekerült a kölcsönös segítség és moralitás tradícióját megtestesítő – nem piaci alapú – család.

A politikai és üzleti elithez tartozók 70%-a csak egyszer fordult elő a mintában, ötnél többször csak 3-3%-uk tűnt fel. Ha a mintából kivesszük a külföldieket

84 Ivanov, 2011.

85 Uo.; Ivanov–Ganev, 2009. 57.

és csak a belső körre fókuszálunk, akkor viszont 20%-os átfedést találunk a politikusok és az üzletemberek csoportja között, azaz az üzleti elit tagjai jelentős politikai összeköttetésekkel rendelkeztek. Sztojan Danev például 9 cégben volt érdekelt, miközben a szobranje elnöke, majd miniszterelnök volt 1913-ban.⁸⁶ A bolgár ipar alacsony fejlettsége miatt azt hihetnénk, hogy az üzleti elit szerepe és kapcsolatrendszere elhanyagolható, de ennek ellentmond, hogy 1878–1945 között az üzleti integráció – helyesebben az összefonódás – jóval magasabb fokú volt (5,2–7,5% között váltakozott), mint 1989 után, amikor az integráció és az összefonódás 0,1%-ot sohasem múlt felül. Ezek után felmerülhet a kérdés, ha a bolgár burzsoá üzleti elit az integráció – és vele együtt az érdekérvényesítés – ilyen magas fokára juthatott, akkor ezen üzleti körök miért nem voltak képesek mozgatóerőt szolgáltatni az iparnak? Számos oka lehet az integrációnak: a fenti kérdésre az egyik válasz lehet például a piacfelosztás a szűkös erőforrások megszerzésének optimalizálása érdekében, ebben az esetben a tőkehiányon nem lesz úrrá az üzleti szféra, viszont minimalizálja a versenyt, és így a veszteséget az érdekkörök elhatárolásával.

Ivanov szerint 1911-ben 17, 1929-ben 22, 1939-ben 20 szociális „klikk” volt jelen Bulgáriában. A klikkek klaszterekbe szerveződtek (Ivanov azokat a klikkeket vonta össze, ahol a tagok egyharmada azonos volt), melyek közül meglepő módon a földrajzi adottságoknak volt a legkisebb jelentősége, s döntően a pénzügyi érdekeltségek voltak a klaszterek létrehívói. Az is egyértelmű, hogy az összefonódásokkal teli, magasabb érdekérvényesítő képességgel rendelkező klaszterek zöme a „belső kör” érdekeltségeihez tartozott. A bolgár állam kis méretéből és tőkeszegénységéből következően a klaszterek száma jelentősen nem változott – a világgazdasági válság utáni fellendülés és irányított gazdaság csak egy újabb érdekcsoportot tudott kitermelni. Az elit belső fragmentáltsága tehát igen stabilnak tekinthető (4. táblázat).⁸⁷ A klikkek merev formációknak tekinthetők magas integráltsági fokkal – ennek oka részben politikai motivációkkal magyarázható, részben az erőforrások felosztása vezethetett erre, hiszen szinte minden klikk egy pénzügyi intézmény köré szerveződött. Ezen klaszterek stabilak, nagy részük a vizsgált időpontok közül 3-4 esetben is létezett (a bolgár–francia pénzügyi érdekkörbe eső Bolgár Kereskedelmi Bank, az olasz Commerciale, az osztrák–francia érdekeltségű Balkán Bank, mely 1930-ban fuzionált az Általános Bankkal).

Az ipari protekcionizmus bukása az 1930-as években, a szélsőbalos és szélsőjobbos tendenciák megjelenése, a központosított állami irányítás az elit egységesüléséhez vezetett – az összes nagyvállalat együttműködött a többivel, a bolgár vállalatok kooperativitása a legfejlettebb országokéval vetekedett. A kapcsolat nélküli vállalatok száma a vezető 125 közül 24%-ról 14%-ra esett 1911–1946 között, ami jobb, mint a brit érték. Különösen jól megfigyelhető a különbség a 10 feletti kapcsolatok száma esetén: a brit vállalatok elenyésző része mutatott csak ekkora kooperativitást – tény persze az is, hogy Nagy-Britanniát nem a nepotizmus és az összefonódások hazájaként szokták emlegetni. Ezek

86 Ivanov–Ganev, 2009. 29.

87 Ivanov, 2011; Ivanov–Ganev, 2009. 44.

4. táblázat
Az üzleti elit klaszterekbe sorolása

Klaszterek száma	1911/5	1929	1939	1946
	5	7	8	6

Klaszter alaptulajdonságok	1911/5	1929	1939	1946
Tagok átlagos száma	9,2	8,0	8,8	8,2
Tagok száma a legnagyobb klaszterben	13	16	18	13
Kapcsolatok száma	9,0	9,8	9,9	7,9
Integráltság foka	1,0	1,2	1,1	1,0

Klaszter típusa	1911/5	1929	1939	1946
Pénzügyi	4	5	5 + 2	4
Földrajzi	0	0	0	0
Külföldi cég	1	0	0	0
Menedzseri	0	1	2	1
A belső kör érdekeltségén kívül eső	0	2	1	1

mind arra utalnak, hogy a bolgár politikai elit féltékenyen őrizte hatalmát, noha ez nem annyira személyekben, hanem személyek feletti és személyes érdekeket túlélő üzleti körökben nyilvánult meg, s veszélyt látott már az 1920-as évek agrármozgalmaiban is. A klikkek konszolidációja ugyanis ide vezethető vissza. 1921-ben a Sztambolij-szki-ellenes erők (például külföldi tőkések és hitelezők, akik ellenezték az inflációs politikát, mellyel Bulgária az adósságcsapdából menekülni kívánt, vagy a régi nacionalista-expansionista polgári kormányzat hívei, hazai tőkések, akiket sértett Sztambolij-szki egalitárius politikája) megalakították a Gazdasági Fejlesztés Társaságát, ami a politikai ellenzék fedőszervévé nőtte ki magát, mind ideológiai, mind pénzügyi szempontból.

Az itt elemzett kérdéskörökből is látszik, hogy a bolgár történetírás képes a megújulásra, régi problémák újraértékelésére, illetve az egyes kérdéskörök konstruktív vagy nyugati történetírói trendeknek megfelelő értékelésére. Mindez azonban nem jelenti a korábbi vélekedések köztudatból való kiszorulását. A történelmi tények értelmezése sok esetben máig vitatott.⁸⁸

88 Nikolaj Gencsev 2007-ben újra kiadott könyvében például továbbra is emlegeti azt a toposzt, hogy a koprivsticai származású adóbérlő Csalakov-klán bolgár érzelmű, s a görög középiskola bulgarizálása volt a céljuk, noha ennek a ténynek ellentmondanak. A marxista értelmezés szerint a nemzeti érzület egyértelműen hiányzott eme oszmán államhatalomhoz hű (hiszen megélhetésüket ennek köszönhető) csoportosulásból, Lyberatos szerint viszont a vidéki és városi elit összecsapása állt a háttérben, amely látszólag etnikai ellentétben öltött testet az elit mögé állítva az elittel csak közvetve érdekközösséget mutató szélesebb tömegeket. Gencsev, 2007. 146.; Lyberatos, 2010. 55–85.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Szakirodalom

Atanaszov

2008 Atanaszov, Hrisztijan: *V oszmanskata periferija: obstesztvo i ikonomika vav Vidin i okolinoszta prez XVIII vek.* Szófia, 2008.

Bakardzsieva

1996 Bakardzsieva, Teodora: *Balgarszkata obstnoszt v Rusze prez 60-te godini na XIX. vek.* Szófia, 1996.

2009 Bakardzsieva, Teodora: *Na kracska prez vremeto. Darzsavnikat reformator Midhat pasa (1822–1884).* Rusze, 2009.

Berov

1974 Berov, Ljuben: *Ikonomicsszokoto razvitie na Balgarija prez vekovete.* Szófia, 1974.

1975 Berov, Ljuben: Transport Costs and their Role in the Balkan Land in the 16–19th Centuries. In: *Bulgarian Historical Review*, 3. (1975) 74–99.

1976 Berov, Ljuben: *Dvizsenieto na cenite na Balkanite prez XVI–XIX v. i evropejszkata revolucija na cenite.* Szófia, 1976.

1978 Berov, Ljuben: Ikonomikata na balgarszkite zemi prez godinite neposzredsztenno predi osvobozsdenieto. In: *Ikonomicsszka Misl*, 31. (1978).

1980 Berov, Ljuben: Le salaire des fonctionnaires d'état et communales dans les pays balkaniques au course de la periode de capitalisme manufacturiere et de la revolution industrielle. In: *Études Balkaniques*, 7. (1980) 1. sz. 58–87.

1981 Berov, Ljuben: Änderungen der Preisbedingungen im Handel Österreichs mit den Balkanländern im 15–18. Jahrhundert. In: *Österreichs Handel mit Südosteuropa und die wirtschaftliche Bedeutung der bulgarischen Länder bis zum Ende des 18. Jahrhunderts.* Hrsg.: Mutafčieva, Vera. Wien, 1981. (Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich, IV/B/II.) 13–35.

1984/a Berov, Ljuben: The Material Status of the Free-Lanced Professions in South-East Europe. In: *Études Balkaniques*, 11. (1984) 1. sz. 3–27.

1984/b Berov, Ljuben: Promeni v razpredeleneto na pozemnata szobsztenoszt v Szeverna Balgarija prez parvite dve deszetiletija szled Osvobozsdenieto. In: *Iz isztorijata na sztopanszkija i szocialnija zsvivot v balgarszkite zemi.* Ed.: Hrisztov, Hriszto. Szófia, 1984. 224–274.

1988 Berov, Ljuben: The West European Trade Cycle and Price Movement in the Salonica Economic Region during the Nineteenth and Early Twentieth Centuries. In: *Southeast European Maritime Commerce and Naval Policies from the Mid Eighteenth Century to 1914.* Eds.: Vacapoulos, A. E.–Svolopoulos, C. D.–Kiraly, B. K. Thessaloniki, 1988. (War and Society in East Central Europe, 23.) 281–301.

1989 *Protekcionizam i konkurencija na Balkanite prez XX. vek.* Szófia, 1989. Ed.: Berov, Ljuben.

Daszkalov

2005 Daszkalov, Rumen: *Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939.* Tom. I. *Drzsava. Politika. Ikonomika.* Tom. II. *Naszelenie. Obstesztvo. Kultura.* Szófia, 2005.

Draganova

1977/a Draganova, Szlavka: Imustesztvena i szocialna sztruktura na naszelenieto v Ruszenszka, Sumenszka i Szilisztrepszka kaza predi Osvobozsdenieto. In: *Isztoricsszki Pregled*, 33. (1977) 3. sz. 98–101.

1977/b Draganova, Slavka: De la production agricole, l'imposition fiscale et la différentiation sociale de la population paysanne en Bulgarie Nord-Est durant les années 60 et 70 du XIX siècle. In: *Bulgarian Historical Review*, 5. (1977) sz. 68–93.

1980/a Draganova, Szlavka: *Materiali za Dunavszkija vilaet: Ruszenszka, Szilisztrenska, Sumenszka i Tutrakanszka kaza, prez 50-te–70-te godini na XIX v.* Szófia, 1980.

1980/b Draganova, Slavka: Différentiation de la fortune dans les villages de la Bulgarie du nord-est durant les années 60 et 70 du XIXe siècle. In: *Bulgarian Historical Review*, 8. (1980) 2. sz. 68–86.

1983 Draganova, Szlavka: Razpredelenie na pozemnata szobsztvenoszt v szeverozapadna Balgarija v navecserieto na oszvobozsdaniето. In: *Studia Balcanica*, 17. (1983) 163–173.

1985 Draganova, Szlavka: *Berkovszkoto szelo v navecserieto na Oszvobozsdenieto: sztatiszticeszko izszledvane szpored oszmanszkite danucsni regisztri.* Sofija, 1985.

1988 Draganova, Slavka: Documents of the 1840's on the Economic Position of the Villages in Central North Bulgaria. In: *Bulgarian Historical Review*, 16. (1988) 2. sz. 87–100.

1991 Draganova, Slavka: Les Dépenses du vilayet de Janina et du Danube pour l'année budgétaire 1870–1871. In: *Relations et influences Réciproques entre Grecs et bulgares XVIIIe–XXe siècle.* Thessaloniki, 1991. 151–163.

1996 Draganova, Szlavka: *Kjusztdilszki region 1864–1919: Etnodemografiszko i szocialno-ikonomiczeszko izszledvane.* Szófia, 1996.

2005 Draganova, Szlavka: *Szelszkoto naszelenie na Dunavszki vilaet.* Szófia, 2005.

Findley

1986 Findley, Carter Vaughn: Economic Bases of Revolution and Repression in Late Ottoman Empire. In: *Comparative Studies in Society and History*, 28. (1986). 1. sz. 81–106.

Gencsev

2007 Gencsev, Nikolaj: *Vazrozdsenzkijat Plovdiv. Prinosz v balgarszkoto duhovno vazrozsdenie.* Szófia, 2007.

Georgieva

2005 Georgieva, Tsvetana: Migration in the History of Multiethnicism and Multiculturalism in the Balkans. In: *Forced Ethnic Migration on the Balkans: Consequences and the Rebuilding of Society.* Eds.: Popova, Ekaterina–Hajdinjak, Marko. Sofia, 2005. 13–22.

Grozdanova

2001 *Turszki izvori za balgarszkata isztorija.* Szaszst.: Gorozdanova, Elena. Szófia, 2001. Tom. XIII.

Grancsarov

1992 Grancsarov, Mihail: Kam vaprosza za csorbadzsijsztvoto prez XVIII i parvata csetvart na XIX vek. In: *Isztoriczeszki Pregled*, 48. (1992) 7. sz. 7–71.

1999 Grancsarov, Mihail: *Csorbadzsijsztvoto i balgarszkoto obstesztvo prez vazrazsdaniето.* Szófia, 1999.

Hrisztov

1970 Hrisztov, Hriszto: Kam vaprosza za klaszite i klaszovite otnosenija v balgarszkoto obstesztvo prez vazrazsdaneto (proizhod, socialna prinadlezsaszt i rolja na csorbadzsite). In: *Izvesztija na Insztituta za Isztorija*, 21. (1970) 51–87.

Isztorija

1987 *Isztorija na Balgarija.* Tom. VI. *Balgarszko Vazrazsdane 1856–1878.* Szófia, 1987. 35.

Ivanov

2006 Ivanov, Martin: Kakvo bi sztanalo, ako... Konzstruirane na hipotezata „razvitie bez Osvobozsdenie”. In: *Balkanszkijat XIX vek. Drugi pocseti. Szaszt.*: Miskova, Diana. Szófia, 2006. 182–201.

2007–2008 Ivanov, Martin: Understanding Economic and Social Developments in the Periphery: Bulgarian National Income 1892–1924. In: *East Central Europe*, 34–35. (2007–2008) 1–2. sz. 221–244.

2011 Ivanov, Martin: *Bulgarian Business Elite, 1910s–1940s: Are Interlocking Directorates Good for Growth?* Kézirat. Szófia, 2011.

Ivanov–Ganev

2009 Ivanov, Martin–Ganev, Georgi: *Biznesz elite na Balgarija, 1912–1947, 1989–2005*. Szófia, 2009.

Ivanov–Tooze

2007 Ivanov, Martin–Tooze, Adam: Convergence or Decline on Europe’s Southeastern Periphery? Agriculture, Population and GNP in Bulgaria, 1892–1945. In: *The Journal of Economic History*, 67. (2007) 3. sz. 672–704.

Janeva

2011 Janeva, Szvetla: *Balgari – otkupvacsi na danaci vav finanszkata szisztema na Oszmanszkata imperija. Kam isztorijata na balgarszkija delovi i szocialen elit prez XIX vek*. Szófia, 2011.

Keleti

1885 Keleti Károly: *A Balkán-félsziget némely országai- és tartományainak közigazdasági viszonyai*. Bp., 1885.

Lampe–Jackson

1982 Lampe, John R.–Jackson, Marvin R.: *Balkan Economic History, 1550–1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations*. Bloomington, 1982.

Lyberatos

2010 Lyberatos, Andreas: Men of the Sultan: The beğlik sheep tax collection system and the rise of the Bulgarian national bourgeoisie in nineteenth-century Plovdiv. In: *Turkish Historical Review*, 1. (2010) 1. sz. 55–85.

Manolova-Nikolova

2004 Manolova-Nikolova, Nadja: *Csumavite vremena (1700–1850)*. Szófia, 2004.

Minkov

2004 Minkov, Anton: *Conversion to Islam in the Balkans: Kisve Bahasi Petitions and Ottoman Social Life, 1670–1730*. Leiden, 2004.

Natan

1945 Natan, Zsak: Klaszi i klaszovi otnosenija v epohata na balgarszkoto vazrazsdane. In: *Isztoricseszki Pregled*, 1. (1945) 1. sz. 34–48.

1969 Natan, Zsak: *Ikonomikata na Balgarija*. Szófia, 1969. Vol. I.

Ortayli

2004 Ortayli, İlber: *Az Oszmán Birodalom leghosszabb évszázada. Máriabesnyő–Gödöllő*, 2004.

Palairat

1997 Palairat, Michael: *The Balkan Economies, 1800–1914. Evolution without Development, 1800–1914*. Cambridge, 1997.

Parveva

2009/a Parveva, Stefka: *Village, Town and People in the Ottoman Balkans 16th-mid – 19th Century*. Istanbul, 2009. (Analecta Isisiana: Ottoman and Turkish Studies, 108.)

2009/b Parveva, Stefka: Rural Agrarian and Social Structure in the Edirne Region During the Second Half of the Seventeenth Century. In: Parveva, Stefka: *Village, Town and People in the Ottoman Balkans 16th-mid – 19th Century*. Istanbul, 2009. (Analecta Isisiana: Ottoman and Turkish Studies, 108.) 13–62.

2009/c Parveva, Stefka: Agrarian Land and Harvest in South-West Peloponnese in the Early 18th Century. In: Parveva, Stefka: *Village, Town and People in the Ottoman Balkans 16th-mid – 19th Century*. Istanbul, 2009. (Analecta Isisiana: Ottoman and Turkish Studies, 108.) 63–112.

2011 Parveva, Sztefka: *Zemljata i horata. prez XVII – parvite deszetiletija na XVIII vek*. Szófia, 2011.

Paszkaeva

1957 Paszkaeva, Virdzsiniya: Ikonomiczeszkoto pronikvane na Avsztrija (Avsztro-Ungarija) v balgarszkite zemi ot Krimszkata vojna do Oszvobozsdenieto. In: *Izvesztija na Insztituta za Isztorija*, 7. (1957) 113–162.

1986 Paszkaeva, Virdzsiniya: *Szredna Evropa i zemite po Dolnija Dunav prez XVIII–XIX. v*. Szófia, 1986.

Pletnyov

1994 Pletnyov, Georgi: *Midhat pasa i upravlenieto na Dunavszkija vilaet*. Veliko Tarnovo, 1994.

Poujade

1959 Poujade, Eugène: *Chrétien et Turcs. Scènes et souvenirs de la vie politique, militaire et religieuse en Orient*. Paris, 1859. 254.

Saint Clair–Brophy

1877 Saint Clair, Stanislas Graham Bower–Brophy, Charles A.: *Twelve Year Study of the Eastern Question in Bulgaria. Being a Revised Edition of „A Residence in Bulgaria.”* London, 1877.

Sarova

1991 Sarova, Krumka: Midhat pasa i balgarszkoto revolucionno dvizsenie prez 1872. In: *Isztoricseszki Pregled*, 47. (1991) 6. sz. 3–19.

Tafrova

2010 Tafrova, Milena: *Tanzimatat, vilaetszkata reforma i balgarite. Adminisztracijata na Dunavszkija vilaet (1864–76)*. Szófia, 2010.

Todorov, J.

2000 Todorov, Juri: *Kliometria*. Szófia, 2000.

Todorov, N.

1983 Todorov, Nikolai: *The Balkan City 1400–1900*. Seattle, 1983.

Todorova, C.

1971 Todorova, Cvetana: *Diplomaticseszka isztorija na vansnite zaemi na Bulgarija 1888–1912*. Szófia, 1971.

1980 Todorova, Cvetana: Probleme der kapitalistischen Industrialisierung Bulgariens vom Anfang des 20. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg. In: *Bulgarian Historical Review*, 8. (1980) 4. sz. 3–23.

Todorova, M.

1972 Todorova, Marija: „Obstopolezite kaszi” na Midhat pasa. In: *Isztoricseszki Pregled*, 28. (1972) 5. sz. 56–77.

1978 Todorova, Marija: Anglija i Oszmanszkata Imperija prez 30-te 50-te godini na XIX vek. In: *Isztoricseszki Pregled*, 34. (1978) 2. sz. 24–44.

1983 Todorova, Marija: Sztruktura na naszelenieto, bracsnoszt, szemejsztvo i domakinsztvo na Balkanite. In: *Isztoricseszki Pregled*, 39. (1983) 4. sz. 85–100.

Todorova, O.

2004 Todorova, Olga: *Zsenite ot centralnite Balkani prez oszmanszkata epoha (XV–XVII. v.)*. Szófia, 2004.

Vaszilev

1957 Vaszilev, Vaszil: Kam vaprosza za promisleniata kriza v Balgarija ot 1929 do 1934 g. i za otrazsenieto i varhu polozsenieto na rabotnicseszko klasza. In: *Isztoricseszki Pregled*, 13. (1957) 2. sz. 3–39.

1958 Vaszilev, Vaszil: Teksztilnata indusztrija u nasz i parvite godoni na sztopanszka kriza ot 1929–1934 i sztacsnoto dvizsenie na teksztilnite rabotnici prez 1931 g. In: *Isztoricseszki Pregled*, 14. (1958) 5. sz. 27–63.

1960 Vaszilev, Vaszil: Polozsenieto na trudestite sze v Balgarija v nacsalnija period na ikonicseszka kriza ot 1929–1933. In: *Izvesztija na Insztituta za Isztorija*, 8. (1960) 3–73.

1962 Vaszilev, Vaszil: Za glavnite faktori na indusztrialnija podem prez perioda na vremenata i csaszticsna sztabilizacija na kapitalizma v Balgarija (1925–1929). In: *Izvesztija na Insztituta za Isztorija*, 11. (1962) 83–103.

Velikov

1976 Velikov, Sztefan: Targosviste prez vazrazsdanieto. In: *Isztoricseszki Pregled*, 32. (1976) 3. sz. 93–106.

GÁBOR DEMETER

PRESERVING POWER AND STRATEGIES OF SURVIVAL IN THE TRANSFORMING BALKANS

This contribution focuses on the discussion of new results in the Bulgarian historiography. The re-evaluation of some key problems of the Bulgarian economic and social history in a comparative context reveals a hesitant attitude towards sensitive questions. The new approaches applied were able to question the results of the Marxist history-writing, but yet unable to put processes in a new and undisputed context. The Western interpretation of the Ottoman Empire as a successful integration having brought economic progress and its obvious parallelism with the EU-accession generated a confusion in the history writing, as the first „integration attempt” was always denied on the basis of the lack of freedom regardless of the economic progress, while the latter is approved on the basis of promising economic welfare. The fear that the re-evaluation of the Ottoman role may ruin the myth of the moral superiority and economic benefit of the Bulgarian independence (the legitimative basis of the nation itself) is well perceivable even in the works of the well-educated and trained scientists with international respect.

After sketching a general outline of the tendencies, topics and methods, observable in the Bulgarian history-writing, some general problems are discussed in the text, like the role of the elites, the grab of power and its transmission to subsequent generations, the restructuring of the Ottoman economy after the collapse of the raiyet chift, base of taxation system in the 18th century. Social strategies of the peasantry, like conversion to Islam, migration, implementation of new crops, land-concentration and the changes land-tenure-system in order to hinder further declassification are analysed, as well as welfare, income and the participation of the peasantry in trade. Regional differences of crop-system prior to the crop-conjuncture of the 19th century are also investigated. The transformation of the askeri group taking place in the 18th century was

another shocking phenomenon that required the restructuration of the Empire. The article – using 3900 testaments of the garrison-town Vidin between 1700-1800, home of Pazvandoglu – analyses the economy, revenues and the emergence (as well as the differentiation and their relative independence from central power) of the janissaries compared to the decline of spahi corpus and central power. Another part of the study compares the income and taxes of the broad layers of the society throughout centuries (1700-1939), investigating the economic advantages of the independence. The state revenues were declining after the independence, and the fiscal discipline of the 1860s could be only restored in the 1930s. The examination of the emergence of the chorbadji elite proves, that – as every elite – it supported the awakening of national culture (schools, church, journals) from the money collected but not handed into the treasury, but nevertheless was not a natural ally of radical supporters of independence until this was against their economic interests. The analytical investigation of the elite confirms, that it was really successful in transmitting its economic power even up to 1944, and the Bulgarian economy was characterized by interlocking directorates, clusters of cooperative systems and a multipositional elite over the scarce financial resources.